

7739

910.4(47.925)

Z-42

1878

arr in 26
er 78

310.4 (47.925)

7-42 yr.

1895
№ 2867

ԻՍԱՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

91

ԱՂԱԿԵՐՏԻ ՅՈՒՂԱՏԵՏՐԸ

3-38

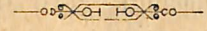
ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

«Frisch, frei, fröhlich, fromm».

«Թարմ, ազատ, ուրախ, համեստ»:

2867

8637

1457

Արտատպած «ԱՌԻՄԱՅ» հանդիսից

ԹԻՖԼԻՍ

Արտգրառիչ տպարան Մ. Մարտիրոսյանցի
ՄԻՔԱՅԵԼԵՆ ՓՈՂ. ՏՈՒՆ № 81

1897

7/10

28631- ահ.

Дозв. ценз., Тифлисъ, 3-го Февраля 1897 г.

(264
41)

2 21942-60 2004

ԱՇԱԿԵՐՑԻ ՅՈՒՇԱՏԵՑՐՐ

8637

Ստանահին, 27 յուլիսի, չարաթ:

Առաւօտեան ժամի 4 էր: Արշարայսը դեռ նոր էր ծագում և երկինքը կարծես թէ հրդեհուել. էր աստղերը դեռ բոլորովին չէին անյայտացել, մի քանիսը նրանցից դեռ փայլում էին երկնակամարի վրայ: Բնութիւնը կենդանացել էր և գիւղացին էլ սկսել իր գործը:

Այդ ժամին եթէ մէկը մտնէր մեր սենեակը՝ անսովոր կենդանութիւն և իրարանցումն կնկատէր: Մէկը տրեխներն էր կապում, երկրորդը վերարկուն ծալում, երրորդը գլխարկի արեակալ վզնոցն ամրացնում, չորրորդը ճանապարհորդական պարկի միջի իրեղէններն էր նորից դիտում և այլն:

Ի՞նչն էր առիթ տուել այդ իրարանցման:

Այդ օրը պէտք է սկսուէր մեր առաջին ճանապարհորդութիւնը Լոռուայ գաւառում. այդ ճանապարհորդութեամբ մենք պէտք է ցոյց տայինք՝ թէ գիտենք կարգ ու կանոն պահպանել և աշակերտական նստարաններից դուրս եւ ընկերական կեանք վարել: Ահա այդ բարոյական պարտաւորութիւնն էր, որ մեզ հարկադրում էր ամեն կերպ հոգալ՝ որ ոչ մի անկարգութիւն, ընդհանուր կանոնների զեղծումն չլինի մեր կողմից: Այդ էր պատճառը, որ թէև նախորդ երեկոյեան մեր բոլոր ճանապարհորդական իրեղէններն արդէն կարգաւորել էինք, բայց այնուամենայնիւ մեզնից ամեն մէկը տեղից վերկենալով՝ իր պարտաւորութիւնն էր համարում երկրորդ անգամ աչքի անցնել իրեղէնները և տեսնել թէ արդեօք ամեն բան իր տեղն է: Թէպէտ մեր ընկերներից մի քանիսը սովորութիւն էին արել՝ պահանջուած կարգապահութեան դէմ միշտ արատնջներ յայտնել, բայց այս անգամ, պէտք է ասած, որ ընդհանրապէս բոլորս էլ գոհ սրտով և սիրով էինք հնազանդուում ընդհանուր կանոններին:

Հոտապով թէյ խմելուց և նախաճաշելուց յետոյ, մօտաւորապէս ժամի 6 էր, երբ պատրաստ, զինուորական կարգով կանգնած էինք՝ երեսներս դարձրած դէպի մեր դաստիարակը, որ մի քանի խօսքով թուեց մեզ այն գլխաւոր վայրերը, որ պէտք է այցելէինք, խրախուսեց մեզ կարգապահ լինել և ոգևորեց՝ մեր նախնեաց անցեալ փառքի վեհութիւնը յիշեցնելով:

Յետոյ մեր դաստիարակի խնդրանքով՝ գերապատիւ Վարդան ծերունազարդ արքեպիսկոպոսը և Սանահնի ծխատէր քահանայ Տէր-Յովհաննէսը օրհնեցին մեր ճանապարհը «պահպանիչ»-ով և «Տէր ուղղեալ զգնացս մեր» մաղթանքով:

Անկարելի է նկարագրել թէ ինչ էր զգում մեզնից իւրաքանչիւրն այդ միջոցին, թէ ինչպիսի մտքեր էին խռնուում մեր պատանեկան ուղեղներում: Անկարող եմ բացատրել այն զգացմունքը, ինչ որ զգում էի այդ ըոպէին. երբէք ես այնպիսի ջերմեռանդութեամբ և զգացմունքով չէի հետեւել որ և է աղօթքի, ինչպէս այդ առաւօտ: Երևակայութիւնս թռիչքներ էր անում և անցեալի յիշողութիւնները ներկայի ու ապագայի հետ չաղկապում... մինչ ես այսպէս մտքերիս մէջ խորատուգում արձանացել կանգնել էի, յանկարծ լսեցի «յառաջ» խօսքը և քայլերդի ներդաշնակ հնչիւնները. առաջ էինք գնում զինուորական կարգով և համաչափ քայլուածքով: Մեր ճանապարհորդական հագուստը միատեսակ էր. հագած ունէինք սպիտակ կոորից (պարուսին) վերնաշապիկ և անդրավարտիք, մօխրագոյն գլխարկ՝ արևակալ վզնոցով. ձեռքերնիս բռնած ունէինք սրածայր փայտեք, իսկ մէջքերնիս՝ ծալած ձմեռուայ վերարկուն և ճանապարհորդական պարկը, որի մէջ գտնուում էր մի ձեռք փոխնորդ, մի ձեռք ձմեռուայ զգեստ, գուլպայ, թաշկինակ և մի օրուայ պաշար՝ հաց ու պանիր:

Մեր ճանապարհորդական հագուստի նկարագիրն ամբողջացնելու համար պէտք է աւելացնել, որ հագած ունէինք լաւ տրեխներ՝ երկար գուլպաների վրայ. գուլպաների մէջ էին ամբողջացած անդրավարտիքի ծայրերը: Ահա այս զգեստների մէջ զարմանալի չէ, որ շատ տեղերում մեզ նորակոչ զինուորների տեղ էին ընդունում՝ նամանաւանդ որ թմբկահար և փողհար էլ ունէինք:

Մեր քայլերդն ու երաժշտական դործիքների հնչիւնները մի ըոպէ հեռացնում էր գիւղացիների ուշադրութիւնն իրենց

դործից. նրանք մօտենում էին ճանապարհին՝ սիրով ողջունում և հետաքրքրութեամբ դիտում էին մեզ: Այս կարգով հասանք մինչև ձորի գլուխը և այդտեղ կանոնաւոր քայլուածքը ընդհատելով՝ առաջ շարժուեցանք մէկ-մէկ կամ ազատական կազմուած փոքրիկ խմբերով: Մի ըոպէ կանգ առնելով ձորի գլխին՝ զմայլում ենք գեղեցիկ տեսարանով. անդնդախոր ձորի մի կողմից բարձրանում են ուղղահայեաց ահարկու ժայռերը, իսկ միւս կողմից կանաչազարդ այգիները. հեռուից երևում է Լարուար սարը, իսկ ձորի մէջ վազում է կատաղի Ձորագետը կամ Դերէտը՝ լայնաբերան ալիքները զարկելով անզգայ ժայռերի կրծքին: Ձորի արևելեան կողմից երևում է անեղ քարաժայռի վրայ ցրցուած Կայեան պատմական բերդը: Արևն էլ արդէն իր ոսկեգոյն ճառագայթները սփռել էր լեռանց կառարների վրայ և հրաշալի գոյն էր տալիս սար ու ձորերին: Անսովոր ճանապարհորդը կը զարհուրի՝ տեսնելով այն սարսափելի ժայռերը, որոնց միջով մի նեղ օձապտոյտ շաւիղ իջնում է դէպի անդունդը. ահա այդ ծուռ ու մուռ և «մուտք» կոչուած ուղիով ցած ենք իջնում և մտածում, որ եթէ Աստուած մի աքաղաղէ, ոտքդ մի փոքր սայթաքի՝ առանց այլապայթեան ահաբեկ ժայռերին ջախջախուելով անդունդը պիտի գլորուես և Ձորագետի փրփրադէզ ալիքներին դոհ գնաս:

Անվտանգ անցնելով քարածերակերից՝ հասանք ձորի այն տեղը, ուր սրբնթաց Դերէտի վրայ ձգուած է հոյակապ քարաշէն կամուրջը և գոտտարակի ցուցումներով սկսեցինք կամուրջի դիտողութիւնը: Սկորդեաց ձորի այս պատմական կամուրջը չինել է տուել նանա այրի թագուհին՝ ի յիշատակ իր վաղաթառամ ամուսնու, Լօռու Արաթ թագաւորի և Ջաքարէ ու Իւանէ սպասալար եղբայրների: Կամուրջի երկարութիւնն է 28 սաժէն, լայնութիւնը՝ 5 արշին, կամարի բարձրութիւնը 19 արշին. չինուած է կամարների վրայ սրբատաշ քարերից: Կամուրջի մի ծայրը հաստատուած է ժայռի վրայ, իսկ միւս ծայրն ամուր որմի վրայ և դէպի հարաւ իջնում է աստիճաններով: Կամուրջի երկու կողմը գտնուում են չորս կոփածոյ քարից քանդակուած առիւծներ, որոնք ժամանակի ընթացքում բաւականին մաշուել են: Կամուրջի ներքին ծայրում գտնուում է մի խաչքար՝ կամուրջ շինողի, նանա բարեպաշտ թագուհու հրամանով կանգնեցրած. խաչքարի վրայ արձանագրուած է հետեւեալը.

«Կամաւն Աստուծոյ ես նանա յազգէ Բագրատունեաց զուստորը Մեծին Սարգսի քոյր Ջաքարէի և Իւանէի կին Արասայ թաղաւորին որ վախճանեցաւ Կեսարեայ խաւարեցոյց զմեզ. կանգնեցի ղիսաշո, շինեցի ղկամուրջս յիշատակ նմա և ի մխիթարութիւն ինձ և ի կեանս ծնողաց և եղբարց մերոց. յիշեցէք ի Քս. Յս. *):»

Խաչի ճակատը, որ այժմ կոտորուած և վայրէ ընկած, կըրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Նշանդ Աստուծոյ լեր բարեխօս իշխանաց յազգէն Բագրատունեաց»:

Եօթը հարիւր տարուայ այս հրաշակերտ կամուրջը ապացոյց է մեր նախնեաց հմուտ ճարտարագիտութեան. սա միակը չէ, մեր ճանապարհորդութեան միջոցին պատահել ենք նոյնանման քարակերտ կամուրջների, որոնք մօտ տասնեակ դարեր անցնելուց յետոյ էլ նայողին դարմացնում են իրենց ամբողջութեամբ և գիմաղկունութեամբ՝ թէև շինուած են Ձորագետի նման կատաղի հոսանք ունեցող գետերի վրայ:

Կամուրջի գիտագիտութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ շարունակեցինք ճանապարհներս գետի ընթացքի հակառակ ուղղութեամբ, այգիների և ագարակների միջով: Բեռնակիր անասունների յետեից գնացող գիւղացիներից շարունակ լսում ենք. «ազա, էտ ուր էք գրնում, սաղաթնի էք». «Ո՛չ, աշակերտներ ենք, գնում ենք Վարդաբուր ուխտի», պատասխանում ենք. մենք և երկու կողմից էլ շարունակում ճանապարհը: Սևորդեաց ձորը տեղ տեղ նեղանում և լայնանում է. անցնում ենք մի կամարակալ կամուրջի վրայից և հետզհետէ բարձրանում ծուռ ու մուռ ճանապարհով. ձորի երկարութեամբ արհեստական պարուպի նման կանգնած են բարձրաբերձ և ուղղահայեաց ապառաժները. տրեն էլ բաւականին բարձրացել է և այդ ժայռերը տաքացնելով՝ օդը ջերմացրել: Թէև բաւականին դժուար էր այդ քարկապնելով բարձրանալը, բայց բնութիւնն այնքան զբաւիշ էր, որ իր հրապոյրներով կաշկանդելով մեր սիրան և ուշադրութիւնը՝ աննկատելի էր դարձնում ճանապարհի անտանելիութիւնը: Ուրիշ

*) Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան դաւառում իշխող Արաս թագաւորը մեռաւ 19 տարեկան հասակում՝ թողնելով նանայից մի որդի՝ Աղսարթան անունով, որ և յետոյ յաջորդեց նրան:

պայմանների մէջ գուցէ մենք դժուարանայինք բարձրանալ այդ օձապտոյտ լեռնային շաւիղներով, բայց մի այսպիսի գեղեցիկ և բանաստեղծական վայրում համարեալ թէ անզգարի կերպով հասանք ձորի գլուխը: Այստեղից հորիզոնն աւելի ընդարձակուելով՝ տեսարանն էլ առաւել գեղանկար էր. մի կողմից խորն անդունդի մէջ Ձորագետն արծաթեայ գօտու նման չրջապատում է անտառներն ու այգիները, միւս կողմից տարածւում է ընդարձակ դաշտը. դաշտի սահմանում երևում են բլրաշարքեր և ապա Լալուար լեռան գագաթը. երևում են նոյնպէս Ամոճ և Օձուն գիւղերը:

Ձորի գլխին, ուր մենք մի փոքր հանգիստ առանք և որը ծովի մակերևոյթից 1000 մետր բարձրութեան վրայ է գտնուում, գտնուում է գեղեցիկ քանդակագործութեամբ մի խաչքար, որի պատուանդանի վրայ երևում են եղծուած արձանագրութեան հետքեր: Խաչքարն ինչպէս երևում է բաւականին հին պէտք է լինի և կարելի է ենթադրել, որ շինուած լինի այդ սեպագած քարաժայռերի միջով ճանապարհ հարթողի ձեռքով:

Մի փոքր ժամանակ հանգստանալուց յետոյ՝ ժամի ութին ճանապարհ ընկանք գէպի Օձուն կամ Ուղունլար կոչուած գիւղը՝ Յովհաննէս Խմաստասէր կաթողիկոսի հայրենիքը. անցնում ենք ընդարձակ դաշտի միջով, որի մի մասը դեռ ծածկուած է ցորենի ոսկեգոյն արտերով: Աշխատանքը գիւղացին մի կողմից՝ մանգաղը փայլեցնելով հնձում է արար, իսկ միւս կողմից՝ արգէն հնձած արտերը վարում գութանով: Քանի առաջ ենք գնում, գիւղն աւելի որոշ է երևում. գիւղն ամբողջապէս չրջապատուած է ծառադարդ այգիներով: Իսկ այգիների միջից երեւցող դէզերը մի առանձին գեղեցիկութիւն են տալիս գիւղի տեսքին. ծառերի կատարների վրայից փայլում է եկեղեցու կաթոգիկէի խաչը:

Երբ մօտեցանք գիւղին, կարգի ընկանք և ղինուորական քայլով ու երաժշտութեամբ ղիմեցինք գէպի նորընծայ Տէր-Բաղդասար քահանայի տունը. մեր երաժշտական փոքրիկ խմբին ձայնակցում էր գիւղի ահագին գամփռների խմբական հաջօրը: Գիւղում կենդանութիւն էր տիրում, որովհետեւ կալի ժամանակն էր և ամեն կողմից «կալ արա, դարման արա, եզր ջան...» էր լսում: Մեզ ղիմաւորեց նորընծան և երեկ գործի տար ժամանակը լինելով՝ շուտ հեռացաւ և այնուհետեւ չերեաց. մենք

ներս մտանք սենեակը հանգստանալու, որպէս զի նորից կարողանանք շարունակել մեր ճանապարհը. երկար մնալ չէինք կարող, որովհետեւ այդ երեկոյ անպատճառ պէտք է Վարդաբլուր լինէինք, որպէս զի միւս առաւօտը հանդիսատես լինէինք սուրբ Սարգսի ուխտագնացութեանը:

Երկու ժամ հանգստանալուց և ճաշելուց (հաց, ձու, պանիր) յետոյ շնորհակալութիւն յայտնեցինք հիւրասէր քահանայի երկրաւարի եղբորը և ժամի 11-ին գիւղից դուրս եկանք նոյն կարգով՝ ինչպէս որ ներս էինք մտել: Կէսօրուայ շոգն սկսուել էր, երկինքը պարզ և անամպ. արտերի միջով գնում ենք դէպի հարաւ-արեւմուտք. տեսարանն էլ միշտ միևնոյնը—անընդհատ դաշտեր՝ լեռներով սահմանափակուած: Առաւօտեան մեր ուրախ տրամադրութիւնը մի փոքր պաղել է. շոգը զօր է անում, ջուր էլ չկայ. բայց երբ մեր շուրջը նայելով՝ տեսնում ենք արիւնքրտինք մտած գիւղացուն արարը հնձելիս և երգելիս, քաջալերւում ենք և զրուցատրելով առաջ քայլում: Տեղ տեղ մեր խումբն երեւալուն պէս՝ հնձուորները մի խումբ զոյրեն խտտած վազում էին մեր դաստիարակի առաջը կտրում. «Աղօ, Ասծու ողորմութիւնը քեզ փէշքէշ» ասում և զրամ ստանալով օրհնելով հեռանում:

Վերջապէս երեսց իգահատ կամ Այգահատ գիւղը, մօտեցանք, աղբիւրից ջուր խմեցինք և կրկին շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Գեղի մօտ ճանապարհը երկուսի էր բաժանուում և չգիտէինք թէ ո՞րն ընտրենք. դաստիարակը ձայն տուեց հնձուորներից մէկին, որ հարցնէ թէ՛ որն է Վարդաբլուր տանող ճանապարհը: Փոխանակ պատասխանի, մէկ էլ տեսնես հնձուորներից մէկը մի խումբը շալակած վազում է դէպի մեզ. երբ հասաւ, խումբը զրեց մեր առաջը և ասաց. «ձեզ փէշքաշ ա, աղա»:

—«Իեւ իմ հարցին պատասխան տուր, ո՞րն է Վարդաբլուրի ճանապարհը»:

—«Չէ, հլա մի սրան ջուղար տու, եղնա»:

—«Ի՞նչ ջուղար, տամ»:

—«Դէ մի երկու չահի բախշեցէք, հէնց գիտենանք թէ ուխտատեղումը տանձի էք տուել—կերեք»:

—«Էջ լաւ փեշակ չի, ինչ որ դուք բանեցնում էք»:

—«Դէ ի՞նչ անենք, աղա, սովորութիւն ա, ոնց որ տեսել ենք, էնպէս էլ անում ենք...»:

Գիւղացին հեռացաւ, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Հասանք մի ձոր, որի միւս ափին երևում էին Ծաթեր և Զորագեղ հայ գիւղերը և հեռուից տեսանք Ղաշաղան կոչուած գիւղը, որ երեկ «ղաշաղ» թուրքերէն բառից կազմուած լինելով՝ նշանակում է զաշաղների կամ աւաղակների բուն. զաշաղանցիները ժողովրդի բերանում կոչուում են «ազուա թուցնող», թէ ինչո՞ւ, չկարողացանք իմանալ: Երբ իմացանք, որ աղբիւրը գտնուում է ձորի մէջ և թէ կէս ժամ էլ պէտք է գնանք, որպէս զի սառը ջրի համ տեսնենք՝ մեր դէմքերը կարծես թէ դժգոհ արտայայտութիւն ստացան. ճանապարհորդութեան առաջին օրը լինելով և քիչ էլ փափուկ ապրելուն սովոր լինելով՝ անսովոր էինք համբերութեան այսպիսի դասերին, բայց հետզհետէ այդ էլ սովորութիւն դարձաւ մեզ համար: Երբ հասանք աղբիւրին՝ սիրտներս ուրախացաւ. աղբիւրի սառնորակ, բայց չափազանց բարակ ծորող ջուրը փայտեայ կիսախողովակի միջով թափւում էր նոյնպէս փայտեայ երկարաձև աւազանի մէջ, որ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ ծառի մի ահագին բուն, մէջը փորած. դրան գիւղացիները կոչում են «նաւ» կամ «նով» և զրա միջից են առնում: Նախապէս ջուր խմում: Աւազանի մէջ շարուած էին մի շարք մեծ ու փոքր փայտեայ ջրամաններ ու կժեր, իսկ զրանց մօտ կանգնած կամ նստած էին մի խումբ երեխաներ, որոնք հերթի էին սպասում: Զուր չեն ասում ուրեմն «ջրչոր եղած դաշաղտնիք»:

Մենք մեր ճանապարհորդական թիթեղեայ բաժակներով խմելով ջուրը, տկամայ ուշադրութիւններս դարձրինք այն փայտեայ փոքր ջրամանների վրայ, որոնք իրենց ձևով արդէն ցոյց էին տալիս, որ գիւղացու սեպհական անարուեստ ձեռքի արդիւնք են:—Հայ գիւղացին ամբողջ ամառը դաշտային պարապմունքով զբաղուած լինելով՝ ձմեռն էլ պարապ չէ նստում տանը և իր ձեռքով է պատրաստում տանու իրերը. տաշա, ջրաման, կոթ, գդալ, աման, թի, յորսլի, եղան, տայլ, լուծ և այլն, որոնք հարկաւ մեծ մասամբ կոպիտ տաշուածքներ են լինում, թէև պատահում են նաև ճարտար արուեստագէտներ, որոնք հասարակ և նահապետական գործիքներով՝ նուրբ քանդակուած իրեր են պատրաստում:

Սառնորակ ջրով մի փոքր կազդուրուելով՝ իջնում ենք դէպի ձորը, որ կոչւում է «հնէվանայ ձոր». ժայռի գլխին կա-

ուղցուած է «Հնէվանք»ի անունով բերդը, որի աւերակներն են մնացել այժմ: Ճանապարհը քարքարոտ է, մեր ընկերներից մի քանիսի ոտքերը «հրաժարիմք» են կարդում, սակայն «անճարը կերել է բանջարը», միտներից խրախուսուելով կամայ աւամայ առաջ են շարժուում. ամենից առաւել երկար մանգալու անսովոր են հանդիսանում մեր թիֆլիզցի ընկերները...: Անցնում ենք մի փայտեայ կամուրջի վրայից. սպառաժների ստուերում հանգստանում է ոչխարի հօտը. այդտեղից էլ սկսում է մի դառիվեր և օձապտոյտ ճանապարհ և ապա իջնում կրկին ծխախոտի ընդարձակ ցանքներով ծածկուած ձորը:—Ծխախոտի մըշակութիւնը այստեղ բաւականին տարածուած է. քիչ է արտահանում, մեծ մասամբ իրենց գործածելու համար են մշակում. ծխախոտը միջակ և ստորին տեսակիցն է, ծախում են ֆունտը 20 կոպէկով:

Մինչ մենք գանգատուում էինք՝ թէ Ադխանեանի գործարանում պատրաստուած և մասամբ եւրոպական շուրջք տուած տրեխները լաւ չեն պաշտպանում մեր ոտքերը քարերից, դաստիարակը մեր ուշադրութիւնը դարձրեց շուտ շուտ պատահող ուխտաւորների խմբերի վրայ, որոնք գնում էին «ոտարորիկ»: Հայ ուխտաւորները ըստ նախնի սովորական ջերմեւանդութեան և հաւատի ոտարորիկ են ուխտ գնում—երբեմն մի քանի օրուայ ճանապարհ:

Ահա մօտենում են մեզ մի խումբ ուխտաւորներ, մեծ մասամբ կանայք.

—«Նանի, բարի օր ձեզ, սըր էք գնում»:

—«Վարդաբուր ուխտի, սրգիք, սրգիանց էք գալի»:

—«Սանահնից. հեռու է Վարդաբուրը»:

—«2 է, մօտ է, շատ հեռու չէ, իրիկնագէմին կհասնէք», պատասխանեցին նրանք և առաջ անցան:

Մենք էլ մօտ ժամի 3-ին հասանք ձորի մի աղբրի մօտ և դաստիարակի պատուէրով հանգստացանք այդտեղ, ծառերի հովտնեաց տակ, Չորագետի աջ ափին. հետաքրքրական էր տեսնել թէ ինչպէս մեզնից իւրաքանչիւրը մի տեղ նստած կամ կիսապառկած դրութեամբ մեծ ախորժակով մի կտոր հաց ու պանիր էր ուտում և սառն աղբրի ջրից խմում: Այդ միջոցին մեր սօսով անցնում էին երկու գիւղացի բեռնաւարտուած ձիերով.

—«Բիձա, սրանգացի ես»:

—«Հաղպատեցի»:

—«Օ՛, փիշխով սետոյ Հաղպատեցի» ես հա՛, սըր ես գընում, ինչ ունիս բարձած ձիու վրայ»:

—«Գնում եմ Վարդաբուր, տանձ եմ տանում որ ծախեմ».

—«Ո՛նց ես ծախում»:

—«Տասը գրուանքան մի արատի»:

Մենք ուղեցիներ տասը ֆունտ գնել. գիւղացին Լօւեցուն յատուկ ծանր ու բարակ և դանդաղ շարժողութեամբ հանեց կշեռքը, որի թաթերը մի մի հին, ծակուած մագեր էին. մի գրուանքանոցից մեծ չափ չունէր, ինչպէս չափէր տասը ֆունտը. մի քանի րոպէ տատանուեց՝ արդեօք տասն անգամ կշռէ, թէ ուրիշ կերպ. վերջը վճռեց մի քանի քարեր հաւաքել և կըշռել. հէնց որ քարերն ածում էր, թաթի մէջ և կշիռը բարձրանում՝ թաթը ծռում էր և քարերը գետին էին թափում. տեսնելով որ այդպէս չի յաջողում՝ գիւղացին մի թաշկինակ խընդրեց մեզնից և քարերը մէջը կապելով՝ հողիւ կարողացաւ տասը գրուանքանոց ծանրութիւն կազմել և ապա թէ քանձը կշռել: Այդ գործողութեան միջոցին մենք դիտում էինք և երբեմն էլ չկարողանալով ծիծաղներս պահել՝ գուարճանում էինք. գիւղացին նկատելով այդ՝ սկսեց կշեռքի տիրոջն անիծել:

—«Ո՛վ գիտէ քրէնով ես վերցրել կշեռքը»:

—«Բա քրէնով չի ինչ ա», պատասխանեց գիւղացին և քրէնց իր ձին:

Մենք էլ մօտ երկու ժամ հանգստանալուց յետոյ՝ ժամի 4-ին ճանապարհ ընկանք և կէս ժամ գնալուց յետոյ բարձրացանք այն փոքրիկ բլուրը, որի վրայ շինուած է Չնէվանք կոչուած աւերակ եկեղեցին: Չտապով սկսեցինք մեր դիտողութիւններն անել և դաստիարակի ցուցումները գրի անցնել: Սըրբատաշ քարից շինուած եկեղեցու արտաքին ձևը չէ դանդաղանում հայոց եկեղեցիների ձևից, բացի գմբէթից, որ տարբեր է: Եկեղեցու շէնքն անսիւն է և կաթողիկէն կանգնած է չորս խաչաձև կտրող կամարների վրայ. նման է Սանահնու օր. Գրիգոր եկեղեցուն: Արեւելից և հարաւից ունի երկխորան գաւթնեք՝ սրբատաշ սև քարից շինուած. հարաւային գաւթում կայ նաև պատարագամտոյց սեղան: Խորաններն առանց դռների են և բացուած են եկեղեցու մէջ երկու սիւնազարդ կամարներով: Եկեղեցու կաթողիկէի և հարաւային խորանի ճակատին կան յունարէն և հին վր-

բացերէն (խուցուրի) տառերով արձանագրութիւններ, այդ վերջին արձանագրութեան ճակատին քանդակուած է յունական խաչ: Եկեղեցու ձևից և արձանագրութիւններից կարելի է ենթադրել, որ վանքը նախ յունական է եղել, իսկ յետոյ վրաց տիրապետութեան ժամանակ ընկել է վրաց ձեռքը: Վանքի արևելեան կողմը գտնուում է մի քառանկյունի մեծ շինութիւն, որի տանիքն աւերուած է, իսկ որմերը շինուած են ոչ սրբատաշ քարից. ի նկատի ունենալով շէնքի անկանոն լուսամուտները և ոչ սրբատաշ քարից շինուած լինելը՝ կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցի չէ եղել, այլ հիւրատուն կամ սովորական քանդակարան: Վանքի շրջակայքում երևում են ընդարձակ քարակոյտեր, որոնք շինութեանց հետքեր են և ապացոյց են, որ այդտեղ երբեմն բազմամարդ բնակութեան վայր է եղել:

Վանքի գիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ ճանապարհներս ուղղեցինք դէպի աջ կողմը գտնուող անտառը. անտառը խիտ է և շարունակ քարձրանում ենք. ձորի միւս ափին երևում է Կուրդան գիւղը: Գեղից ոչ հեռու կուրդանցիք վար էին անում. 10—12 լուծ եզն ու գոմէշը քաշում էին գութանը. բաւականին հեռուից լսում էր վար անողների «հոռովէրը». բարեպաշտ գիւղացին ոչինչ գործ չէ սկսում առանց Աստուծոյ անունը Թալու, որպէս զի Աստուած քաղցր աչք ունենայ իր վրայ». Գութանի երգն էլ նա սկսում էր. «Օ՛րհնեալ է Աստուած, հոռովէյ, հո՛ւս՛-վէ՛ր»:

Արեւ բաւականին թերուել էր դէպի իր մուտը, երբ դուրս եկանք անտառից և մտանք դաշտը. բնութիւնը գեղեցիկ տեսարան էր ներկայացնում. անտառապատ լեռներ, գեղեցկանիստ բլուրներ, լայնարձակ դաշտեր, որոնք արևի վերջին ճառագայթների տակ աւելի գեղանկար էին: Զեփեռն ալիքանման տատանում էր դաշտի կանաչ խոտերն ու դեռ չհնձուած արտերը. մեր առաջը հոսում է մի առուակ, որի մօտ մի փոքր հանգստանալուց յետոյ՝ շարունակում ենք մեր ճանապարհը:

Ուխտաւորները գնում էին ձիով, էշով, ուքով. ոմանք էլ մի քանի ոչխար կամ գառն առաջն արած առնում էին ծախելու կամ մատաղ անելու: Վանայք իրենց գաւաղներին գիրկն առած, աղամարդիկը յետևներն ընկած, քրտիքն երեսներին, կարմրած, շտապով գնում էին հասնելու այդ սրբավայրը՝ մութն ընկնելուց առաջ. կանանցից ոմանք իրենց փոքրիկ մանուկներին

նստեցրել կամ կապել էին իշի վրայ կամ ձգել խուրջինի մի կողմը և իրենք էլ «ճիպտը» ձեռն առած՝ բզում էին խեղճ անասունին, որ շուտ գնայ. բայց որ սպանես էլ, էշը իր «երիշը» կը փոխի: Անցանք Կուսան կոչուած բնակութեան մօտից, որ ունի 15 տուն բնակիչ և պատկանում է կալուածատէր Թումանեաններին, որոնք սկզբումը մի փոքր տարածութիւն հող գնելով՝ հետզհետէ իրենց ձեռքն են ձգել ընդարձակ վարելահողեր և այժմ վարձով մշակութեան են տալիս գիւղացիներին:

Արեւ վաղուց ծածկուել է լեռան յետևը, սկսում է արդէն մթնել, բայց դեռ Վարդաբլուրը չէ երևում. մի փոքր յառաջ, մի քանի քայլ էլ և ահա երևաց Վարդաբլուրը, առանձին, իբրև «վարդ» բուսած դաշտի մէջ: Կենդանութիւն է ախրում այնտեղ. ահագին բազմութիւն է հաւաքուած ըլլի գաւաթին և «դառուղուռնայ»ի ձայնը պարզ հնչում է մեր ականջին: Բլրից ոչ հեռու է գտնուում գիւղը. մօտեցանք և սպասում ենք դատարարակին—նա ամենից վերջն է գալիս, որպէս զի յետ մնացող շլինի—երբ նա էլ յետամնացներին առաջն արած հաստ մեզ՝ կարգի ընկանք և սովորական քայլով ու երգով մտանք գիւղը: Գիւղի քահանան իր որդու հետ, քեօխման և մի քանի գիւղացիներ դիմաւորելով մեզ՝ առաջնորդեցին նախապէս մեզ համար պատրաստուած բնակարանը—Վարպետ Ղազար Սայինեանցի տունը:

Վերաբերուներս ու պարկերս վերցնելով՝ կարգով դարսեցինք մի անկիւնում և տեղաւորուեցանք թախտի վրայ. սենեակը մաքուր, ընդարձակ և կանոնաւոր շինութիւն էր. արեւմտեան պատի առաջն ամբողջապէս բռնում էր լայն թախտը. թախտի մօտ միմեանց վրայ դարսուած են անկողիններ, իսկ հարաւային պատի մէջ գտնուում է մեծ վառարանը—«պատի փէշը»: Սեղանը ծածկուած է սպիտակ սփռոցով և միայն մի աթոռ կայ: Երկու մեծ և ապակեայ լուսամուտները բացուած են արեւեան տղմի մէջ, որտեղ է և դուռը. դրան մօտի պատի մէջ եղած միւս դուռը բացուած է դէպի հարեան սենեակը: Պատի վրայ կախուած են չորեղէններ. սենեակում կան նաեւ հիւսնի գործիքներ:

Արդէն պատրաստի թէյն վաշելուց յետոյ՝ առնուտէն սկսեց ընթրիքի կամ մեր «ճաշ» պատրաստութիւնը տեսնել, իսկ մենք զբաղուած էինք զրուցատրութեամբ և կատակներով: Գիւղացիները զարմանք էին յայտնում, որ մէկ օրում այնքան երկար ճանապարհ ենք եկել ոտքով. ոմանք մեր անցած ճանապարհը համարում էին

60) վերստ, ոմանք յիսուն և ոմանք էլ 40 վերստ. մեր ենթադրույթեամբ էլ վերջին թիւն աւելի մօտ պէտք է լինէր ճշմարտութեան: Երեկոն անցաւ բաւական ուրախ, թէ և մեր ոտքերի «հալը հաշէր» և մեր խոնջացած անդամները հանգստութիւն էին պահանջում: Վերջապէս անորոշակով վայելեցինք տանտիրոջ պատրաստած «քաշովին» սկսեցինք քնելու պատրաստութիւն տեսնել: Ցանտիկներ յատակէ վրայ փռեց կապերտներ, տուեց դօշակ, բայց մեր խմբի մի մասը տեղաւորուեց թախտի, միւս մասն էլ յատակի վրայ: Մեր վերարկուներն էլ ծառայում էին վերմակի տեղ:

Վարդարուր, 28 յուլիսի, կիրակի:

Պայծառ արեւը բուսականին բարձրացել է հորիզոնի վրայ. նրա կենսատու ճառագայթները ներս թափանցելով մեր սենեակը՝ արդէն լուսաւորում են մեր դէմքերը, բայց մենք բոլորս հանգիստ պառկած ենք դեռ:

— «Տղերք, վեր կացէք, թէ չէ չուտով ուխտաւորները յետ կգառնան Սուրբ Սարգսից», խեցինք յանկարծ դատարարակի ձայնը և ամենքս վեր թռանք, մի քանի րոպէից յետոյ մեզ կարելի էր տեսնել գիւղի աղբրի մօտ լուացուելիս: Եկանք տուն, արդէն պատրաստի թէյն և հաց ու պանիրը վայելեցինք և ճանապարհ ընկանք դէպի բլուրը, որ գտնուում է գիւղի արեւելեան կողմը: Վերարկուները մէջքերնիս թէք կերպով կապած և փայտերը ձեռքերնիս բարձրանում ենք բլուրը՝ հիւսիս-արեւելեան կողմից:

Վարդարուր^{*)}, ինչ բանաստեղծական անուն, գաղափարի ինչ ճշտագոյն արտայայտութիւն, այն, զուր չէ մեր ալեգորի «նահապետ» բանաստեղծը, հայր Ալիշանը, գրիչ շարժել՝ գովաբանելու այդ բլուրը՝ թէ և ինքը չէ տեսել: Այսօր աւելի ևս գեղեցիկ է այդ կանաչադարձ բլրակը. նեղ շաւիղը տանում է դէպի վերև. գոյնգոյն ծաղիկներ են սփռուած բլրի շորս կողմը. առաւօտեան գոլ քամին փչելով՝ բերում է դէպի մեզ այդ բլրաւոր անուշ ծաղկանց բուրմունքը: Բլրի գագաթին, ծառերի միջից երևում է սր. Սարգիս ուխտատեղին պարսպով պատած: Ահա այդ տեղ են ուխտի գալիս այսօր ամբողջ Լոռուայ գաւառից. քարաւանի նման երկար շարքերով բարձրանում են հարիւրաւոր կանայք

*) Ոմանք «Վարդարուր»ը կրճատում են համարում «Վարդանայ բլուր» բառերից:

աղջիկներ, երիտասարդներ, պատանիներ և երեխաներ. դրանց խայտարէտ զգեստների գոյները կարծես թէ մրցում է դաշտային ծաղիկների գոյների հետ. անտառի ստորոտում «քէֆ» են անում արդէն երեկուայ եկածները: Ուրբան բարձրանում ենք, այնքան ընդարձակում է հորիզոնը և երևում ուխտաւորների աւելի ստուար խմբեր. ճանապարհին մի փոքր հանգստանալուց յետոյ՝ նորից շարունակում ենք բարձրանալ և վերջապէս հասնում ենք բլրի գագաթը, որ վերջանում է երկու առանձին բարձրացած ահագին ժայռերով: Ինչպէս որ տեղացիք պատմում էին, բլրի գագաթին ժամանակով խիտ անտառ է եղել, որից այժմ միայն մի քանի ծառեր են մնացել: Բլրի գագաթին երկու ժայռերի մէջ գտնուում է մի տափարակ տեղ. ահա այդտեղ է հաւաքում ուխտաւորների բաղմուտիւնը:

Մարդու աչքերը շլանում են՝ մի քանի րոպէ նայելով այդ բաղմագոյն ամբոխին. տղամարդ, կին, երեխայ, ձի, եղներ, սալ խառնուած իրար, կատարեալ բարեխնեան խառնակութիւն են ներկայացնում. չես իմանում թէ ո՞ր կողմը նայես: Ահա մի տեղ քնթկալները ծնօտին կանայք նստած գետնին փռած փալասի վրայ, միմեանց ափանջումն են փսփոսում. մի ուրիշ տեղ ահագին պղինձներով «մատաղ» են եփում. երրորդ տեղը «տաղանդարն» ու դուռնաշինները «քօքել» են իրենց սաղերն ու գունատ դհօլը. դրանց շուրջն են հաւաքուել պարողները: Մի այլ տեղ հաւաքուել են մրգավաճառի գլխին և նայում թէ ո՞վ ինչ է առնում. շատերն էլ պարապ կանգնած՝ իրենց շուրջն են նայում, իսկ մատուռի տուֆ, ուր առանց էն էլ տեղ չկայ, այնքան բաղմութիւն է հաւաքուել, որ անց կենալու տեղ չկայ: Հին ֆարաշան հագին, խունացած կամրակահան մի փոքր ծուռը գլխին դրած, մազերը ճակատին փռուած և «քրտինքում կորած» Գեղամ հայր սուրբը հրամայում է, որ ամբոխը մեզ ճանապարհ տայ: Հայր սուրբի խօսքն իսկոյն իր ազդեցութիւնն ունեցաւ և ուխտաւորների միջով անցնելով հազիւ կարողացանք խորանը մտնել:

— «Էս սըղաթնին ըտտի խի են էկէ», «սրանց լագէրը որ տեղ է ա», «ախշի էս սալթաթներն էլ են ուն եկել», «վո՛յ, էսէնց պուճուր ո՛նց են տարել սրանց սալթաթ» . ահա այս բացառանշութիւններն էինք լսում ամեն կողմից. մեր խմբովին յայանուելը դրանց բոլորի ուշագրութիւնը, բոլորն էլ հետաքրքրւում էին մեզնով և մեր հագուստից խաբուելով՝ զինուորներ էին կարծում մեզ:

Մատուռի արտաքին տեսքը շատ անշուք է և երկու մասից է բաղկացած. առաջին մասը փայտեայ սիւների վրայ հաստատուած մի սրահ է, որ վերջերս է շինուել. այդ սրահի միջից է գտնուում խորանի մուտքը: Սրահը լիքն էր ուխտաւոր կանանցով. դրանք մէկ մէկ մտնում էին խորանը, համբուրում, ծուներ դնում և դուրս գալի: Խորանն այնքան փոքր է, որ երկու մարդ միայն կարող են ազատ ներս մտնել, համբուրել ու դուրս գալ. մատուռի ներսը լայն թափանցում էր նեղ լուսանցքով: Խորանն ունի մի պատարագամատոյց սեղան, առանց խաշկալի. սեղանի վրայ փրուռուած էր մի «բաղդադի» և վրան բազմեցրած է թափանցիկ քողով ծածկուած սրբութիւնը: Խորանի մի անկիւնում կանգնած էր մի ծերունի քահանայ, ձեռքերը ցած թողած, մէջքը կորացրած, ալեխառն մօրուսով, բայց սև մազերով. սկզբումը կարծեցինք թէ պատժուած քահանայ է, բայց վերջն իմացանք, որ այսօրուայ պատարագիչն է և պատրաստուած է: Բեմի վրայ դրուած էր սուրբ Աւետարանը, սբ. Սարգսի մատուցը և մի պղնձեայ ափսէ. ջերմեւանդ ուխտաւորներն Աւետարանը համբուրելուց յետոյ իրենց լուսան ձգում են այդ ափսէի մէջ:

Հայ գիւղացին դառն քրախնքով ձեռք բերած մի քանի սև կոպէկները չէ խնայում «խաշահամբայր» կամ «աջահամբայր» տալու. առհասարակ հայերն առատաձեռն են եղել գէպի իրենց վանքերն ու եկեղեցիները: Հայ ժողովրդի և իշխանների վտոյով են շինուել Հայաստանի բոլոր վանքերն ու ծաղկելով՝ երկար դարերի ընթացքում պահպանուել: Վանքերին ընծայուած կալուածքները կազմում էին վանքի սեպհականութիւնը. եկեղեցական կանոնների համաձայն՝ միաբանները մասը շունէին. նրանք կալուածքի արդիւնքը պէտք է գործ դնէին ժողովրդի օգտին՝ անկեղանոցներ, հիւանդանոցներ և հիւրատներ պահելով: Այժմ թէև վանքերը կորցրել են իրենց նախկին նշանակութիւնը, զրկուել կալուածքներից ու միաբանութիւնից, բայց նրանց նշանակութիւնը դեռ հայ ժողովրդի աչքում չէ ընկել և դրանցից շատերը, որ մի մի լուսատու ջահեր են եղել Հայաստանի համար և այժմ զրկուած իրենց լոյսից՝ հազիւ նշմարելի ծուխ արձակում, գարձեալ պահպանուած են ժողովրդի նուիրած կոպէկներով...:

Մատուռից դուրս գալով՝ մօտեցանք այն քարակոյտին, ուր դիմում էր ուխտաւորների բազմութիւնը և դիտում ենք. կանայք խմբերով գալիս են, ջերմեւանդութեամբ համբուրում մերկ քարե-

րը, մոմ վառում, խունկ ծխում, գոյնդգոյն թեյեր փաթաթում և շարի կտորներ կպցնում, որպէս զի իրենց ցաւն ու վիշտն էլ մրնայ այդ քարերի վրայ փաթաթուած և իրենք ազատուին: Եւ նրանք այդ անում են համոզմունքով, լի հուատով և յուսով. և միթէ այդ հաստատուն հաւատքի շնորհիւ չէ, որ շատ անգամ հիւանդներն ու անդամալուծները ուխտատեղիներից՝ վերադառնում են բոլորովին առողջացած. միթէ նոյն խի այժմեան իրական գիտութիւնները չեն ապացուցանում «հաւատք քո կեցուցեն դրեդ» խօսքի մեծ ճշմարտութիւնը...:

Մատուռի մօտ գտնուում է մի ընդարձակ շինութիւն, առատապէս ամբողջովին քանդուած. մնացել են միայն չորս որմերը: Այդ շէնքի ձևից երևում է, որ պէտք է հիւրատուն եղած լինի: Թէ սբ. Սարգսի մատուռը և թէ հիւրատունը շինել է տուել Կիւրիկէ թագաւորը հայոց ՋԼ (530) թուին (Փրկչական 1081 թ.), մատուռի շէնքն աւարտուել է Աշոտ մարծպանի ձեռքով: 1828 թուին, երբ մատուռը վեոանորոգել են, գտնուել է սբ. Սարգսի արծաթապատ մատուցը և կրկին թաղել են նոյն տեղը: Հիւրատան երկարութիւնը (արևելքից—արեւմուտք) 18 արշին է, լայնութիւնը 8 արշին 3 վերշուկ, բարձրութիւնը 6 արշին. հարաւային որմի վրայ գտնուում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի ԸԼ թուականութեան Հայոց ես Կիւրիկէ շինեցի (Շնջում)՝ վասն մեղաց թողութեան և արեւադարձեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտայ մարծպանին արժանալագիւ: Պատերի վրայ երևում են հինգ հատ կամարների մնացորդներ. մուտքն արեւելեան կողմից է, կիսով չափ թաղուած հողի մէջ, այնպէս որ չափելու համար հազիւ կարողացանք ներս մտնել. յառաին այժմ ծածկուած է մարդաշափ եղինջով: Հիւրատունն ու մատուռը պատած են եղել ամուր, բրգաւոր պարխապներով, որոնց հեռքերը մինչև այժմ էլ մնացել են. տեղի դիրքն ենթադրել է տալիս, որ այս բոլորը կամ ամբողջ է եղել կամ իշխանական ամարանոց:

Մատուռի դիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ բարձրացանք բլրի ամենաբարձր գագաթը, որ մի ահագին կարմրագոյն ժայռ է: Օգուտ քաղելով մեր չորս կողմը տարածուած ընդարձակ հորիզոնից և պարզ եղանակից՝ դատարարակը պատուիրեց մեզ հանել մեր իշխատակարանները և հեռեւալ դիտողութիւնները նշանակել.

Առաւօտեան ժամի 9 է. արեւի տակ ջերմաշափը ցոյց է տալիս 24° (Բէօմբեր). գտնում ենք ծովի մակերևոյթից 1610 մետր

բարձրութեան վրայ, ուրեմն մեր մշտական կացարանից, Սոնահ-
նից, 610 մետր բարձր ենք կանգնած: Հիւսիս-արեւելեան կողմից
հորիզոնը տահմանադրում է Չաթին-գաղ լեռը. հիւսիսից՝ «Ջէկ-
ողբիւր» կամ «Տոսկաջուր» բլուրը. իսկ դրա հետեւը հեռւում երե-
ւում է «Լալուարայ» գագաթը. գէպի աւելի հիւսիս երեւում է
«Գոյիւրդ» լեռը: Տոսկայ ջրի և Գոյիւրդի մէջը գտնւում է «Իծա-
քար» կոչւում բլուրը. սրանք բոլորն էլ անտառագոյրկ և մերկ
տարեր են: Գոյիւրտի շարունակութիւնը գէպի հիւսիս՝ կազմում
է «Ղարախաչ» լեռը: Արեւմտեան կողմից երևում են. «Թողար» լեռ-
նաշղթան և մեծ ու փոքր «Դուար» լեռները, որ նշանաւոր քարա-
հանքեր են—ամենալաւ ջրադացարարներն այստեղ են պատրաստ-
ւում: Բլուրը չընդատառւած է ընդարձակ դաշտավայրերով, որոնք
Սեւրդեաց ձորի շարունակութեամբ երկու մասի են բաժանւում.
միջովն անցնում է Դէրէտը. մեր գիրքից երևում են Զալալօղլի
գիւղաքաղաքն և տասնհինգ (15) հետեւեալ գիւղերը. արեւելեան
կողմից՝ փոքրիկ ձորի գլխին՝ Կուրդան կամ Կուրդան գիւղը. ձորի
միւս կողմը՝ գէպի հիւսիս-արեւելք Ղաշաղան. նրանից աւելի հե-
ռու մեծ ձորի միւս ափին Դսեղ կամ Դրսեղ: Դսեղից բարձր գե-
պի հիւսիս, լեռան փեշերի վրայ է Քարինջ գիւղը: Հիւսիսային կող-
մից երևում է Կողէս յունարնակ գիւղը և Մղարթը. սրանից արեւ-
մուտք Եղդան կամ Եղիտանք յունարնակ գիւղը—երբեմն հայաբնակ
Եղիտակը: Հիւսիս արեւմտեան կողմից երևում է Ագարակը, իսկ
դրանից բարձր Լեջան գիւղը: Արեւմտեան կողմից երևում է Ալէք-
սանդրովկա գիւղն ու Զալալօղլին: Արեւմտա-հարաւային կողմից,
Վարդաբլուր գիւղի մօտ Հորարձի գիւղը. դրանից քիչ բարձր Գիւ-
տգարակը, Հայոց Դարգեաւոր իսկ աւելի բարձր ուստաց Դարգեաւոր:
Արեւելքից-արեւմուտք ձգւում է Դէրէտայ ձորը, իսկ բլրի տա-
կով անցնում է «Դարգեաւորայ ջուր» կոչւում գետակը:

Վերջապահելով Վարդաբլրի շրջակայքի գիտազոյթիւնը՝ իջանք
ցած և մատուռի մօտ մի ստուեր աեղ ընտրելով՝ գիտում էինք
մեր շորս կողմն եղած բազմութիւնը. այնքան ժողովուրդ էր հա-
ւաքուել այդ բոքրիկ բլրի վրայ, որ իսկական մաքով կարելի էր
ասել թէ «ասեղ գցես գետին չի ընկնի»: Ոմանք նոր են բարձ-
րանում բլուրը, միւսներն իջնում են դաշտը, ուր նոյնպէս մեծ
կենդանութիւն է տիրում: Այգտեղ կարելի էր տեսնել Լօռու զա-
նազան գիւղերից քնթկալները երեսին՝ կարմիր, կանաչ և այգալի-
սի պայծառ գոյնի զգեստներ հագած հարսներ ու պառուներ.

Ջուլաւրեցի և Զալալօղլեցի պճնապարզ դերիւններ հագած և գլուխ
կապած «ոսպնասիւրուն» կանանց: Գիւղացի կանանց հագուստը
բաղկացած էր հետեւեալ մասերից. երկար «լէշին» (գերիս) մէկ
ամբողջ կամ երկու կտորից՝ մէջքը սեղմուած արծաթեայ կամ
բնհեղեայ գօտիով, սրի ծայրերը կապուած են «թոխկա»ով. գլխնե-
րին դնում են «չիխտի-կոպի», վրաից ծածկելով գոյնզգոյն «լէ-
շակներ». բերանները կապում են սպիտակ քնթկալով. ոմանք ճա-
կատին կապում են ոսկիների շարք, վզները կախում են ար-
ծաթեայ վզնոցներ, մանեակներ, յուլունքներից ու փալուն իրերից
կազմուած շարաններ: Դաստակի վրայ անց են կացնում «բլագուկ»-
ներ՝ արծաթից կամ յուլունքից. ականջներից կախում են ոսկեայ,
արծաթեայ կամ հասարակ գինտեր. ոտքերին հագնում են քօշեր,
մաշիկներ, հողաթափներ, եւրոպական կէսակօշիկներ և այլն:
Զգեստի ամբողջութիւնն ու գոյնը «խառնուրդի ու նաշխունիկ»
կարելի է ասել: Տղամարդկանց հագուստի մէջ միակերպութիւն չկայ
և միշտ համապատասխանում է իրենց հարստութեան աստիճա-
նին. միջակ կարողութեան տէր գիւղացիք հագնում են տանք
պատրաստուած շալից շուխայ, հասարակ շթից կամ «ղաղաք»-ից
արխալուխ, կապում են կաշուէ հասարակ գօտի, գլխին «մօթալ-
փափախ», ոտքերին լայն շալուար և արեւներ՝ բրդեայ հաստ
գուլպաների վրայ:

Ամբողջ տարածութիւնը հետաքրքրական տեսարան էր ներ-
կայացնում, որ կողմը երեսդ դարձնում ես՝ շարժումն և ազմուէ է
լսում, որ կողմը նայում ես՝ ուրախ և զուարթ գէմքեր ես տես-
նում. ամենքի երեսին էլ ժպիտ է փայլում. կարծես մի աներկութ
զօրութիւն ուրախութիւն ներշնչած լինի ամենի մէջ: Ահա մի սեղ
դեռ նոր են մատաղն եփում, միւս սեղ կանաչ խոտի վրայ բո-
լորած սփռոցի շուրջը ձաշում են՝ լսելով աղբրի սառը ջուրը կամ
Ջուլաւրի կարմիր գինին և եկող-գնացողին համեցէք անում. մի
ուրիշ սեղ գտնւան է ծանր ու բարակ ծուացնում. մի խումբ
սգամարդիկ շրջան արած և իրար ձեռք բռնած «եալլի» են պա-
րում և զանգաղութեամբ մերթ մէկ ոտքը շարժում, մերթ միւսը:
Ահա և հայ աշուղը «սուփրի ծէքին բազմած» իր սաղն է ածում
ու երգում, իսկ չընդատառնեմք էլ «ականջ դարձած» նրան լսում...
Ահ, ուխտի օրը մի ընդհանուր ուրախութեան օր է: Հայ գիւղա-
ցին ամբողջ տարին աշխատանքի մէջ խրուած լինելով՝ ահա այդ
օրն ազատ է գլուխ իրեն առօրեայ հոգսերից ու աշխատանքից

264 21943-60

և նուիրում է զուարճութեան, «քէֆի»: Մարդուց պակաս չէ ծանրաբեռնուած և հայ կլինն ամբողջ տարուայ ընթացքում: Նա իր ամուսնու հետ աշխատում է դաշտումը. նա է անում անային բուլբ. գործերը՝ լուանում է, թխում է, եփում է, կարում-կարկատում է և այլն. նա սարն է գնում՝ տաւարին նայում, իւղ, պանիր, մածուն չինում: Ձմեռը կապերտ, խալիչա, թաղիք է գործում, չուխացու չալ է պատրաստում և այլն: Այդ է պատճառն ահա, որ երբ հասնում է ուխտագնացութեան ցանկալի օրը՝ նա պատրաստում է, գաթայ, նազուք է թխում, կարագ, մածուն, մեղր է «չինում» պլիկների մէջ, մի քանի շուխա դեղնամամ վերցնում, մի քանի կոպէկ աջահամայր և մատաղացու «թոխլին» առաջն արած՝ ամուսնու և երեխաների հետ ոտաբորիկ դիմում է դէպի ուխտատեղին, իր երեսը նրա սուրբ «փողին» քսելու, մամ վառելու, խոնով ծխելու, որպէս զի իր «մուրադ»ը կատարի, իր երեխայոցը, ամուսնուն արեւատութիւն տայ, իրենց ցանքսին առատութիւն, տաւարին առողջութիւն, գիւղին խաղաղութիւն, հայոց աղբին հաստատութիւն....:

Ջրի պակասութիւնը ստիպում էր ուխտաւորներին իջնել ցած և անտառի կանաչադարձ հովանեաց տակ որոնել հանգստանալու տեղ: Մենք էլ իջանք բլրից. ճանապարհին մեզ պատահեց Գիւլագարակ գիւղի Տէր-Սարգիս քահանան, որի մասին առաջուց արդէն շատ բան էինք լսել: Տէր հայրը մի քանի հարցումներ տալուց յետոյ հրաւիրեց մեզ իր մօտ ճաշի ասելով՝ «Եթէ մեզ մօտ գաք՝ շատ լաւ կլինի, մանաւանդ որ «սաղանդար» էլ ունեմ. ևս ուրիշ քահանաների նման չեմ, ես էնպիսի մարդ եմ, որ եկեղեցու մէջ քահանայ եմ, դուրսը նոյն քէֆ անող աշխարհականը»: Տէր հօր խօսքերն ապացուցանում էին նրա դէմքի անհող արտայայտութիւնն ու քթի տակ երգած «Առանհակ գիշեր»ը: Ամբողջ գաւառում Տէր-Սարգիսը յայտնի է իրրե լաւ հմայող. շար լեզուները զանազան բաներ էին պատմում այդ քահանայի հմայութիւնների և քաջադարձութիւնների մասին: Հնորհակալութիւն յայտնելով տէր հօրը՝ դիմեցինք դէպի մօտիկ բլրակը և հանգստացանք ծառերի ստուերի տակ. այդ միջոցին կառքերով ուխտատեղի եկան Լօռու գաւառապետը, ոստիկանապետը և ուրիշ պաշտօնեաներ՝ իրենց ընտանիքներով: Մեր նստած տեղից մի փոքր հեռու ճաշում և զուարճանում էին Ջալալօղլում եղած զօրագնդից մի խումբ հայ զինուորներ. մեզ տեսան թէ չէ՝ հրաւիրեցին մամա-

կից լինել իրենց սեղանին. մենք հնորհակալութիւն յայտնեցինք և չմօտեցանք. տակաւն նրանք այնքան թախտնեցին, որ դատաւարակի թոյլալութեամբ մօտեցանք նրանց սեղանին, մի մի կտոր մատաղի միս և կէս կէս բաժակ գինի վայելելով՝ բաւամարդութիւններ արինք և վերադարձանք մեր տեղը: Այդտեղ բաւականին երկար սպասեցինք, սրովհետեւ ճաշին հրաւիրուած էինք Կեղամ հայր սուրբի մօտ, իսկ նա իրրե Լօռուայ գործակալ—գրագրուած էր «էրէ»ներ և մատաղի մորթիներ հաւաքելով՝ թէ սր. Սարգիս ուխտատեղու և թէ մատաղի մորթիներից գոյացած արդիւնքը պատկանում է ներսիսեան գալանացին: Ամեն տեղ, հայ գիւղերում, աւանդական սովորութիւն է, որ մատաղի էրէն և մորթին կամաւ յանձնուած են քահանային կամ երեցփոխին. Լօռեցիք կարծես թէ սիրով չէին տալիս այդ բաժինը և գործակալը շատ անգամ ստիպուած էր լինում՝ մտրակը ձեռքին ներկայանալ մատաղատիրոջը: Հարկւրի չափ մորթի էր հաւաքուել և հատը 15 կոպէկով ծախուել: Վերջապէս եկաւ հայր սուրբը և ժամը 2-ին անցանք ձորակի միւս կողմը, ուր բոլորովին ազատ էր ուխտաւորների ադմուկից. «ուրթ»ի մօտ եղած ծառի հովանու տակ փռեցինք կապերաները, շուրջը նստեցինք և փափուկ հացն ու լոջն ուղղակի կապերաների վրայ դրինք. աման ասուած բանը զոյութիւն չունէր մեր սեղանի վրայ, լոջն ու տերեւներն էին բռնում դրա տեղը: Էրէների «Խաշլաման», խորովածը, պանիրն ու մածոնն էին մեր ճոխ ճաշի համադրամները: Ճաշն ուրախ անցաւ:

Մեր ճաշած տեղից քիչ վերե գտնուում էր Կուրդան գիւղի «բինան» կամ «եայլան»—ամարանոցը: Մեզնից շատերը քաղաքացի լինելով՝ չգիտէին, կամ աւելի լաւ է ասել՝ չէին տեսել՝ թէ ինչ է «եայլան», «գագեան» կամ թէ ի՞նչպէս են պատրաստում պանիրը, իւղը և այլն: Այդ պատճառով ահա դատաւարակի խրնդրանօք մեզ հետ եղող Կուրդանի քահանան յանձն առաւ տանել մեզ «Բինան» և ցոյց տալ բոլորը:

Գարունը բացուելուն պէս գիւղացիներն իրենց տաւարն ու ուշխարի հօտերն առած՝ բարձրանում են լեռնային ամարանոցները, որանց նրանք անուանում են «բլթ», «բինա», «եայլա», «եայլաղ» և «սար»: Գիւղի համայնքը կամ մի քանի տուն միասին վերցնում են տրքունի կամ մասնաւոր կալուածներից որոշ տուրքով արօտներ և կոչում իրենց «սար»ը: Սարբցիք կամ սարուորները չինում են իրենց բնակութեան համար վրաններ, որոնց մէջ անց են

կացնում ամբողջ ամառը: Այդ վրանները կոչւում են «ալաշուխ» կամ «գազեայ». առաջինն աւելի մեծ, կանոնաւոր և գեղեցիկ է քան դազեան. երկուսն էլ ծածկուած են հաստ թաղիքով՝ այնպէս որ անձրևի ջուրը ներս չէ թափանցում: Ալաշուխը հետևեալ կերպով են պատրաստում. գետնին խփում են մի բաւականին հաստ սին, սինից մի քանի արշին հեռաւորութեան վրայ շրջանաձև գետնին ամբացնում են ամուր ձողեր. այդ ձողերի ծայրերը բերում ամբացնում են սինի ծայրին եղող հաստ ստիւտակից և այդպիսով ձողերը կազմում են մի կիսագունտ, որի գլուխը ծածկում են հաստ և անթափանց թաղիքով ու թոկերով պինդ կապում՝ անձրևից ու ցրտից ապահով պահելու համար: Ներքեից շրջապատում են եղեգնեայ ցանկապատով և մի անցք էլ թողնում են մուտքի համար՝ իրրե դուռը: Դազեան նոյն ալաշուխն է՝ միայն աւելի հասարակ, առանց սինի և առհասարակ հիւսած է լինում ուռնու ձևուն ճիւղերից:

Հայ գիւղացիները գլխաւորապէս երկրագործութեամբ զբաղւած լինելով՝ ամբողջ ընտանիքով չեն գնում «տար», այլ միայն ընտանիքի մի քանի անդամները—գլխաւորապէս կանայք: Անասնապահութեան ասպարիզում հայերը յետ են մնացել թուրքերից. համարեա թէ ամբողջովին վերջիններիս ձեռքն է պանրի և խզի արտահանութիւնը: Լօռուայ արօտները շատ յարմար են անասնապահութեան համար և մեծ օգուտներ կարող են տալ կանոնաւոր գիւղատնտեսութեամբ պարապողներին: Լալուար և նրա մերձակայ սարերի արօտները ոչնչով յետ չեն մնում Զուլցերիայի աշխարհահռչակ «ալմ»-երից:

Վրանների արտաքին դիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ մտանք տէր-հօր վրանը և տեղաւորուեցանք գոյնգոյն թելերից գործուած գորգի վրա: Ամենից շատ հետաքրքրւում էինք խմանալ թէ ի՞նչպէս են պատրաստում «ջիլ» կոչուած պանիրը, որ ամենագործածական պանրի տեսակն է այս կողմերում. մեր հետաքրքրութեանը գոհացումն տալու համար Տէր-Եփրեմը հրամայեց հէնց մեր աչքի առաջը պատրաստել «ջիլ» պանիրը. տանտիկներ վերցրեց սերը քաշած կաթը, եփ տուեց, մէջը «մալեա» գցեց և երբ հեղանիւթը մակարդուեց՝ սկսեց այնքան հալել, մինչև որ ստացուեց մի տեսակ մածուցիկ հիւթ. յետոյ ձեռքով երկար ձև տուեց նրան, ջուրը քամեց, սրպէսզի շորանալուց յետոյ աղ անէ և պահէ: Զիլ պանիրն այնքան էլ համեղ չէ: Պանիրը գլխաւորա-

պէս պատրաստում են գարնան ամիսներում, իսկ ամառը՝ իւղ, որոխեալ առաջին ամիսներում կաթն աւելի նոսր և ջրալի է լինում, իսկ ամառը թանձր և իւղալի: Սոխրական պանիր չինելու համար վերցնում են «գոլ» կաթը, մէջը ձգում են որոշեալ չափով «մալեա». կաթը մակարդւում և ստացւում է պանրաձև զանգուած, որից ջուրը մղելով և մի փոքր տաք տեղ դնելով՝ ստացւում է «գլուխ պանիրը»: Մալեան պատրաստում են ոչխարի կամ հորթի ստամոքսի վրայ գտնուած ճարպալին փառից՝ հետը խառնելով զանազան թթու համեմունքներ. այդ բոլորն ածում են կծուձի մէջ և բերանը փակելով՝ դնում են տաք տեղ. մի քանի օրից յետոյ արդէն պատրաստ է լինում «մալեան»: Մածուն պատրաստելու եղանակն աւելի պարզ է. կաթը եփ տալով՝ թողնում են մինչև գաղջանալ և ապա գրա մէջ ձգելով մի գգալ հին մածուն՝ երեսը ծածկում են և թողնում. մի քանի ժամից յետոյ արդէն պատրաստ է լինում մածունը: Իւղ պատրաստելու համար «հաւաքսը» —մի քանի օրուայ հաւաքուած մածունը—ածում են խնոցու մէջ, որ մի որեւէ տեղից կախուած է լինում և սկսում են հարել՝ հեղահեղ մէջը քիչ գաղջ ջուր խառնելով. իւղի բշտիկները դուրս են գալիս թանի երեսը և հեղահեղ շատանալով ու հաւաքուելով՝ կոշտանում և կտոր կտոր իւղ է դառնում: Այդ կոշտները հաւաքելով՝ քամում են, որ թանից լաւ մաքրուի, լուանում են ջրի մէջ և աղ անելով պահում տկերի մէջ: Թանը եփ են տալիս, քամում և ստանում են «ժափիկ» կամ թէ ջուրը քամելով շորացնում են և ստանում «չորաթան»: «Սերը» տաքացրած կաթի սերտացած երեսն է, իսկ «արաժանը» հում կաթի երեսը, իւղալի ու թանձր մասը:

Այս դիտողութիւններն ու նկատողութիւններն անելով մեր յիշատակարանի մէջ՝ «գաթա»-ով թէյ խմացինք և մեր օրոտնից շրջանակալութիւնը յայտնելով «սարսուրներին», ճանապարհ բնկանք գէպի Վարդարուտ գիւղը, մեր իջևանը: Ուխտաւորները ցրտել էին և աման ինչ խողաղ էր. ամանալաւ տալուութեան ներքոյ վերադարձանք գիւղը՝ զմայլուելով երեկոյեան վերջալուսի շքեղ տեսարանով և շրջապատող բնութեան գրաւիչ տեսքով: Գիւղը բաւական գեղեցիկ տեղ է չինուած, մօտակայ գետակը գիւղի անուներն է կրում. բնակիչները բոլորն էլ հայ են և պարապում են երկրագործութեամբ ու անասնապահութեամբ. ունի քարաշէն եկեղեցի և աղբիւր, որ վերջին ժամանակներս է չլինուած: Գիւղի անե-

մից շատերը քարաշէն և տանիքաւոր են: Այս գիշեր էլ մնալով այս գիւղում՝ առաւօտը վաղ պէտք է ճանապարհ ընկնենք՝ դէպի Լօռի բերդը, երբեմն Գուգարաց աշխարհի մայրաքաղաքը:

Լօռի, 29 յուլիսի, երկուշաբթի:

Առաւօտեան ժամի 6-ին արդէն թէյն խմել և զոյգ-զոյգ պատրաստ կանգնած էինք. դաստիարակը բոլորիս կողմից շնորհակալութիւն յայտնելով մեզ հիւրասիրողներին՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Լօռի բերդը, որ այժմ մի աննշան գիւղ է: Գեղեցիկ առաւօտ էր. արևը շուտ շուտ թափնում էր ամպերի տակ. ճանապարհորդութեան յարմար օր էր, ամեն տեղ դուարթութիւն, ամեն տեղ ծաղիկների անուշահոտութիւն է բուրում: Անցնում ենք դաշտով՝ անլիւդհատ երգելով և նուագելով: Երկու ժամաշափ ճանապարհ անցնելուց յետոյ՝ հասանք ռուս դաղթականների Նիկոլայեւկա գիւղը. այս գիւղը կանոնաւոր գծով փողոցներ և կարգին տներ ունի. շրջակայ ընդարձակ տարածութիւնը ծածկուած է արևածաղկի և կաղամբի ցանքերով: Նիկոլայեւկայի հիւսիսային կողմից անդնդախոր ձորի միջից հոսում է Զորագետը՝ արևմուտքից դէպի արևելք. գետի միւս ափին արդէն երևում են աւերակ բերդի կիսաւեր աշտարակների ծայրերը:

Նախկին մայրաքաղաքի մնացորդների տեսքն արդէն բաւական էր ամբողջ անցելու մեր երեսակայութեան մէջ դարձեցնելու. աչքիդ առաջ կենդանանում է կարծես Գուգարաց աշխարհի տէր, Աղուանից թագաւոր Դաւիթ Անհողինը՝ ամենի ձիւ վրայ նստած և թիկնապահներով շրջապատուած՝ դիտում է այդ ժայռերը՝ վրան բերդ շինելու նպատակով. արդէն տեսնում ես բերդը կառուցուած և իշխանական մայրաքաղաք դարձած: Աչքիդ առաջ կենդանանում է ասն Լօռուայ գծրադգ Գիւրիկէ թագաւորը, որ իր դուստրը թշնամու, Ալիսայանի ձեռքն է տալիս՝ իր հայրենիքը կործանումից և աւերումից ազատելու համար: Մտաբերում ես այդ քաղաքում կադմուած եկեղեցական ժողովը՝ «շարժական սեղան»ի և այն խնդիրների առթիւ. այդտեղ է և այդ խնդիրների յարուցանողը, Զաքարէ ուղասալարը. ասն կարծես թէ լսում ես Խաչատուր Տարօնեցու առաջին անգամ այդտեղ երգած «Խորհուրդ խորին» հոգեշունչ առգը... Վերջը—Քաղաքը պաշարում են թշնամիները և ամեն բոլի սպանում ամենին կոտորել և ամեն բան ապին ու վրայ անել: Մեծ իշխանը յանձնելով քաղաքն իրենից թոյլ իշխանների

ձեռքը՝ փախում, թափնում է մի այրի մէջ. թշնամին կործանում է քաղաքի պարիսպները. ժողովուրդն այրաբար կուռում է, բայց թշնամին շուտով աւերում է քաղաքը և անխնայ կողոպտում ու կոտորում է ամենքին: Ծուխն ամպերի պէս է երկինք բարձրանում. գետի երեսը մարդկանց դիակներով է ծածկուած, մեռնողների ճիւղն ու ողբը երկինք է բարձրանում...: Ամայի բերդ, խորտակուած ոյժ, սրտաճմլիկ տեսարան. տեղ տեղ դուրս ցցուած աշտարակներն ու շէնքերի մնացորդներ տեսնելիս և երեսակայութեամբ անցեալը մտաբերելիս՝ մարդ չի կարող չզգացուել, շարտասուել...:

Նիկոլայեւկա գիւղից դէպի Լօռի երկու ճանապարհ կայ. մէկը դաշտով, որ անագին պտույտ է, իսկ միւսն ուղղակի ձորի միջով, որ բաւական դժուարագնաց է. մենք ընտրեցինք վերջինը և ընթացքներս ուղղեցինք դէպի ձորը: Անցնելով մի ընդարձակ և երեսը մամուլապատ ճահճաման լճի մօտով՝ հասանք ձորի գլուխը և մի հայ ճանապարհորդի ցուցմամբ՝ իջանք մի նեղ շաւղով գետի ափը և կանգ առանք: Զորագետը փոփուր բերնին, աղաղակելով ու մռնչելով արագ վազում է նեղ ձորի միջով և այնքան խորն է, որ ոտքով անկարելի է անցնել, իսկ կամուրջ էլ Աստուած տայ, թէ և երբեմն եղել է կամուրջ, որի հետքերն երևում են: Չուարած կանգնած ենք գետափների ժայռերի վրայ. ոմանք փորձում են ոտքով անցնել՝ չի լինում. լողալ էր բոլորը չգիտեն: Մեր բաղդիցըն այդ միջոցին հասան երկու ձիւտներ և բոլորիս հերթով անցկացրին ջրի միւս ափը: Մեզինք մէկի գետն անցնելու միջոցին՝ դաստիարակի շաւն ընկաւ ջուրը և արագ ցած էր իջնում գետի ընթացքով. մեր ընկերներից մէկը, որ լողալ գիտէր, իսկոյն զգեստներով ընկաւ ջուրը, հասաւ, բռնեց շաւը և մեր կեցցէներին աղմուկով խլացած՝ դուրս եկաւ ափը: Դաստիարակը դեռ յանդիմանեց նրան՝ զգեստով ջուրն ընկնելու առթիւ, որովհետեւ զգեստները ջրով լցուելով՝ կարող էին արգելք լինել լողանալուն և նա գետի արագընթաց հոսանքից յաղթուելով՝ կարող էր խեղդուել. բայց միւս կողմից գովեց նրա արիւթիւնն ու քաջասրտութիւնը և պատուիրեց իսկոյն հանել բոլոր թաց զգեստները և պահեստի տաք շորերը հագնել:

Գետի միւս ափն անցնելով՝ սկսեցինք բարձրանալ դէպի բերդը. ժայռերի վրայ երևում էին բուրգերի հետքեր և ամրութիւններ. արեւելեան կողմից հոսում է Միսիսանայ ջուր կոչուած գե-

տակը և միանում Ձորագետի հետ: Այս ձորն էլ գետակի անունով կոչւում է *Միսխանայ ձոր*:—Միսխանայ պարոկերէն նշանակում է պղնձահանք և երեւի այս ջուրն էլ ալդպիսի մի հանքի մօտով կամ միջով անցնելով՝ այդ անունն է ստացել: Ձորագետի և Միսխանայի միանալու տեղն եղած շաւիղը կոչւում է Ջրգողի ճանապարհ, որ մի գաղանի անցք է բերդի միջից: բերդը պաշարուած ժամանակ երեւի այդտեղից են ջուր կրելիս եղել. շաւղի մուտքը ապահովացրած է ամուր բուրգով: Այդ մուտքի դիմացը, գետի միւս ափին երևում են մօտ եօթը ջրադացների հետքեր: Ձորագետի աջ կողմը, ժաշուի մէջ երևում է մի մատրաձի շինուածք. աւանդաբար պատմում են, որ այդտեղ ապրելիս է եղել մի ճգնաւոր և շարունակ արքայի համար ազօթելիս. այդ ճգնաւորը զիշեր ցերեկ աշխատելով՝ այդ ժայռերի մէջ առուներ է փորել և գետից ջուր տանելով՝ այդտեղ ագարակ է տնկել:

Նոյն կողմը, ձորի մէջ, Միսխանայ գետակի աջ ափին, լեւան տակից բղկում է մի առատաբուղի աղբիւր, այս կողմնաւոր եղածներից ամենալաւը. իր պարզ ու վճիռ ջրերը նոյն խոկ հեռուից բերեղանման փայլեցնելով՝ այդ աղբիւրը ժողովրդից ստացել է «Առատղբիւր» անունը: Ձորից բարձրանալով՝ նախ հանդիպում էք առաջին պարտալին, որից քիչ հեռու գտնուում է երկրորդ պարտալը. այս պարտալի մէջ, աջ կողմը, բացուած է այն կամարակապ անցքը, որ զէպի դուրս է տանում: Մուտքի վրայ գտնուում է պարսկերէն լեզուով մի արձանագրութիւն, որից որոշւում է միայն «ղալա» (բերդ) բառը:

Ժամը 9-ից քիչ անց էր, երբ մտանք բերդի արեւելեան այդ կամարակապ մուտքից և մի փոքր հանգստացանք հիւսիսային մեծ մուտքի կամարի շուարի տակ: Տխուր և ճնշող տպաւորութիւն է անում մարդու վրայ՝ երբ բերդի մուտքից ներս նախելով՝ բացի կիսաւեր աշտարակներից և աւերակ մատուռներից ոչինչ չես տեսնում. աչք փռուաւ քաղաքից, որ իր ձոխութեամբ և զանձերով թշնամու արժաթփրութիւնն ու նախանձը շարժեց, բացի մեծ-մեծ քարաբլուտից ոչինչ չէ մնացել: Չափ կարելի է այդ աւերակներն էլ ոչնչացած և Լուին էլ Արմաւրի ու Արտաշատի նման հազարւորներ միայն դարձած լինէին, եթէ չլինէր զրա անտուիկ դիրքը և բնութեան բնական պաշտպանութիւնը: Բերդն, ինչպէս երևում է, ձախ կողմից էլ կամարակապ մուտք է ունեցել, որից այժմ մնացել են միայն կամարների հետքերը:

Բերդն անառիկ է. արեւելքից, հարաւից և հարաւ-արեւելքից չըջապատուած է անգնդախոր ձորերով. արեւելեան կողմը Գէրէտի ձորն է. այսպիսով բերդն երեք կողմից ամրացրած լինելով՝ բնական աննդախոր խրամաներով, միայն անպաշտպան կարող էր մնալ հիւսիսից, որովհետեւ դաշտ է և ալդպիսով մատչելի. ահա այդ կողմից էլ բերդն ապահով դրութեան մէջ են դրել՝ կառուցանելով հաստ պարիսպներ՝ բուրգերով և աշտարակներով: Մարդ տեսնելով բերդի այսպիսի անառիկ դիրքը, ամուր, երկկարգ պարիսպների հետքերն ու աշտարակները, երեք կողմից նրան չըջապատող ձորերն ու ժայռերը՝ զարմանում է թէ ինչպէս է կարողացել թշնամին մուտք գործել և աւերել. բայց ինչ արած. երբեմն իշխանների թուլութիւնը, մեղկութիւնն ու վախկոտութիւնը սրտածառ են լինում նոյն խոկ բնական ամրութեանց կործանման: Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում Կիրակոս պատմագիրն այս բերդի աւերումը:

Չաղատայ թաթարները զօրաւորը լսելով Լուի քաղաքի ամրութեան, նրա ձօխ հարստութեան և Չահնշահ իշխանի ահազին գանձերի մասին, առնելով իր հետ ընտիր սպառազէններ և բազմաթիւ մեքենաներով ու պատրաստութեամբ զալիս պաշարում է այդ քաղաքը: Իսկ Չահնշահ իշխանը լսելով այդ առնում է իր կիսն ու սրղիքը, գաղտագողի փախչում է ձորը և ամրանում մի աչրի մէջ՝ քաղաքը յանձնելով իր ստորադրեալ իշխաններին, որոնք կանացի և թույլ մարդիկ լինելով՝ իրենց յօսք պարիսպների ամրութեան վրայ դրած՝ փոխանակ թշնամուն դէմ դնելու՝ պարապած էին արեւոյդութեամբ և զեղխութեամբ: Թշնամին փլցնում է պարիսպների ներքին մասը և ներս խուժում. քաղաքի բնակիչները անպաշտպան մնալով՝ երբ տեսնում են թէ քաղաքն առնուեց՝ փախից սկսում են ձորը թափուել. թշնամին անխնայ կոտորում է այդ մարդկանց, կանանց և մանուկներին, նրանց ստացուածքն աւարի է առնում: Գտնում են և Չահնշահ իշխանի գանձերը, որ պահուած էին մի առանձին ամուր շինութեան մէջ, որի բերանն այնքան նեղ էր, որ միայն փող ձգելու համար էր բաւական, խոկ հանելու—ոչ: Թշնամին կոտորում է նոյնպէս Չահնշահի իշխաններին, որոնց յանձնուած էր քաղաքի իշխանութիւնը և դիմում զէպի ուրիշ նշանաւոր բերդեր և քաղաքներ, որոնցից չատերն առանձն երբեմն բռնութեամբ և երբեմն էլ խորհութեամբ»:

Բերդի հիւսիսային կողմը, տափարակ տարածութեան վրայ

երևում են բազմաթիւ աների հետքեր. այդ վայրը կոչւում է «Աղ-
շահար» — սպիտակ քաղաք — և երեւի քաղաքի թաղերից մէկն է
եղել: Բերդից դէպի արեւելա-հարաւ, այժմեան Նիկօլայեւկա գիւղի
տեղը մինչև ձորի գլուխը կոչւում է «Ամրակից» — երեւի ամրոցին
կից: — Բերդի արեւելքից-արեւմուտք ձգուող պարսպի երկարութիւնը
300 արշին է, իսկ լայնութիւնը 21 արշին 11 վերջով: Պարսպի
աջ դրան լայնութիւնն է 5 արշին 9 վերջով. մուտքի բուրգի
բարձրութիւնն է 13 արշին: Արտաքին պարսպի աշտարակների մէջ
եղել է մի եկեղեցի, որ այժմ բոլորովին քանդուած է և համարեաւ
թէ ամբողջովին աւերուած:

Արեւելեան պարսպից ոչ հեռու գտնուում է մի փոքրիկ, ան-
սին, կամարակապ և սրբատաշ քարից շինուած քառակուսի շէնք
5 արշին և 13 վերջով մեծութեամբ. այդ շէնքը թէ դրսից և թէ
ներսի կողմից կառուցուած է եղել սրբատաշ քարերից, բայց այժմ
դրսի պատերի քարերը բոլորը քանդել ու տարել են՝ երեւի նոր
շինութիւնների համար: Արեւելեան պատի վրայ կան երեք կամա-
րակապ խորաններ, որոնք երեւի պատարագամատոյց խորաններ
են եղել. աւանդութեամբ այս շէնքը համարւում է Դաւիթ Ահո-
ղին թագաւորի կնոջ դամբարանը: Պատմում են, որ երբ թաթար-
ները տիրում են քաղաքին՝ քանդում են այդ դամբարանը՝ գանձ
կամ թանկագին իրեր գտնելու յուսով և ոտկները հանելով՝ այրում
են: Այս շէնքի մուտքի աջ կողմի մի քարի վրայ գտնւում է մի եղ-
ծուած արձանագրութիւն, որից որոշւում է միայն թուականը. «Ի թը-
ուին 2» — (700 հ. թ. 1251 փրկ. թ.): Յիշելով այն աւանդութիւնը՝
թէ խաչատուր վարդապետն այս եկեղեցումն է առաջին անգամ երգել
«Խորհուրդ խորին» — մենք խորին ակնածութեամբ և հոգեկան
վրդովմունքով երգեցինք այդ սրբազան վայրում «Խորհուրդ խո-
րին»ը և մեզնից շատերը արտասուքն աչքերին դուրս եկան:

Բերդի արեւելեան կողմը, ձորի գլխին, եղել է մի ընդարձակ
եկեղեցի, որից մնացել են պարիսպների մնացորդները և մի քա-
նի խաչքարեր: Դսկ հարաւային կողմը, ձորի գլխին, ձիթահանքի
հետքեր են երևում, որոնց հաագին քարերը ցայժմ էլ մնացել են:
Նոյն կողմն է գտնւում և այն մեծ ալբր, ուր, ինչպէս աւանդա-
բար ասում են, ամբացել է Ջահնշահ իշխանը: Ամրոցի հարաւային
կողմը գետի ընթացքը հանդարտ է. այդ տեղը կոչւում է «Խան-
գիօլ» — խաների լիճ — ասում են, որ իբրեւ թէ երբ բերդն ընկնում
է թուրքերի իշխանութեան ներքոյ, խաները մաքրել են ապիւս

գետի այդ մասը քարերից՝ լողանալու համար: Նոյն կողմն են գրա-
նւում այն կամարաձև շինութեան հետքերը, որի որմերի մէջ գրա-
նւում են աւագանեանման իորաններ. որմի մէջ շինուած են կաւից
շինուած երկկարգ խողովակներ. թէ ըստ ձևի և թէ ըստ աւան-
դութեան՝ այդ խորանները համարւում են բաղանիքներ. Նուրը
բերդի տակից իբրեւ թէ գալիս է եղել վերոյիշեալ խողովակներով:
Բաղանիքի ճանապարհին մի քանի տեղ պատահեցինք սանդի նման
մէջը փորուած մեծ-մեծ քարերի, որոնց մէջ իբրեւ թէ վառօղ են
պատրաստելիս եղել:

Բաղանիքից 5—6 սաժէն հեռու, բերդի նոյն կողմը, գտնւում
են մի շէնքի հետքեր, որ ըստ աւանդութեան՝ թագաւորական պա-
լատ է եղել. շէնքն ուղղակի ձորի գլխին է, գեղեցիկ դիւրը և բա-
ւականին ընդարձակ հորիզոն ունի: Այդտեղից դիմեցինք դէպի գիւղի
այժմեան եկեղեցին, որ գտնւում է բերդի հիւսիսային պալատի
մօտ և երկու սինների վրայ հաստատուած մի կամարակապ շինու-
թիւն է 9 արշին, 3 վերջով լայնութեամբ և 16½ արշին երկա-
րութեամբ: Այս շէնքը վեց գմբէթներ ունի, որ շինուած են աղիւ-
սից՝ թէև որմերն ու կամարները սրբատաշ քարից են: Այս շէնքը
սկզբում երեւի ուրիշ նպատակի է ծառայելիս եղել. վերջերը թուր-
քերը տիրելով՝ դարձրել են մզկիթ, իսկ այժմ եկեղեցի են դարձ-
րել՝ ցածր բեմով և աղքատ սեղանով: Գիւղն առանձին քահանայ
չունենալով՝ (բաղկացած է 26 տնից) մօտիկ Լեջան գիւղի քահա-
նան է հովուում սրանցը և պատարագ մատուցանում այս սրբավայ-
րում:

Եկեղեցու հիւսիսային կողմը գտնւում են երեք կամարապ
խորաններ, որոնցից միջին կամարի տակ գտնւում է եկեղեցու
դուռը և մի գեղեցիկ քանդակուած խաչքար՝ սև քարից շինուած:
Հիւսիսային պարսպի տակ աւագան է եղել, բայց այժմ բոլորովին
լցուած է հողով և ոչինչ չէ երևում:

Այս դիտողութիւններն անելու միջոցին բաւական յոգնելով՝
սիրով ընդունեցինք տեղական երեսփոխի առաջարկութիւնը՝ մի
փոքր հանգստանալու իր լարկի տակ. մեզ հետ էր նաև Լեջանի
Տէր-Սարգիս քահանան: Լոռուայ գիւղերից շատերում գիւղացիներն
արդէն սկսել են դուրս գալ գետնափոր որջերից և գետնի երեսին
քարուկրից աներ շինել. վերջին տեսակին էր պատկանում և երեց-
փոխի տունը: Բաւականին մաքուր և լուսաւոր սենեակում տեղաւո-
րուեցանք՝ մի մասը հողէ յատակին փռած կապերաների և միւս

մամն էլ թախտի վրա, որ գիւղացու տան անհրաժեշտ մասն է: Նստեցինք թէ չէ, մեր ուշադրութիւնը գրաւեց «բուխարու» ճակատին դրուած մեծ քարը, որի վրայ արձանագրուած էր. «Այս է հանգիստ աիկնոջս... յիշեցէք ի Քս. ի թուին 218»—(732—1283): Մեր հարցմանը՝ թէ սրտեղից են բերել այդ քարը, տանտէրը կարճ պատասխանեց—գերեզմանատնից: Բանից դուրս եկաւ, որ գիւղացիները նոր տներ շինելիս՝ անխնայ կերպով տանում են բերդի աւերակների ու գերեզմանների սրբատաշ քարերը և անարգել գործ գնում. նոյն իսկ Ջալալօղլուց եկել և աւերակների քարերից տարել են... տէր չկայ, տիրական չկայ... խնդ մեր նախնիք և աւերի ևս թշուառ ու ազէտ հայրենակիցներ. բաւական չէ՛ր արիւնարբութ թշնամու սուրն ու հուրը, որ մեր ձեռքով էլ ենք աւերում մեր սրբութիւններն ու նախնեաց սրբազան յիշատակները...:

Հնորհակալութիւն յայտնելով մեզ հիւրասիրողներին՝ ճանապարհ ընկանք դէպի բերդի պարիսպը, ուր թողել էինք մեր իրեզնէները: Ճանապարհին տէր-Սարգիսը մեր ուշադրութիւնը դարձրեց բերդի մուտքի աջ կողմը գտնուող մի հնութեան վրայ. այդ շէնքը բաղկացած էր երկու կամարակապ սենեակներից, որոնք միմեանց մէջ են բացւում. սրմերի մէջ երևում են երկկարգ կաւեայ խողովակներ, իսկ տանիքը բաղկացած է երկու գմբէթներից: Այս շէնքը բոլորովին նման է բերդի հարաւային կողմը զբաղեցնող և բաղնիք համարուած շէնքին և երեկ նոյն նպատակին է ծառայելիս եղել. այս գմբէթաղարդ շինութիւնն այժմ ամբարի տեղ է ծառայում գիւղացիներից մէկին:

Հասնելով բերդի մուտքին՝ նշանակեցինք ծանրաշափի (բարձրադիր) դիտողութիւնը—Լօռլին գտնուում է ծովի մակերևութից 1490 մետր բարձրութեան վրայ—և ուրում էինք չափել նոյնպէս օդի ջերմութեան աստիճանը, բայց ջերմաչափն էլ իր տեղը չը գտնուեց. գիւղի երեսաններն իրենց անծանօթ այդ իրն երկի թանկագին բան համարելով՝ վերցրել տարել էին. մեր երկու «աստղաբաշխներն» էլ ի հարկէ նկատողութեան արժանացան իրենց այդ անողոքութեան համար, որի հետևանքները շատ զգալի կլինէին՝ եթէ դատաւարակի մօտ չգտնուէր պահեստի ջերմաչափը: Թէպէտ քիօթուէն խոտաացաւ ջերմաչափը գտնել և Ջալալօղլի ուղարկել, բայց մենք այլ ևս տեղեկութիւն չտաացանք այդ մասին:

Ժամի մէկ և կէսին թողնելով Լօռուայ աւերակները՝ միւսը տպաւորութեան ներքոյ ճանապարհ ընկանք դէպի Ջալալօղլի. ան-

ցանք գերեզմանատնով, ուր կռչին բազմաթիւ խաչքարերի պատուանդաններ, իսկ խաչքարերն անյայտացել էին: Մեզ ընկերակցող քահանան, Լեջանի ծխատէրը, մեր շնորհակալութիւններն ընդունելով՝ բաժանուեց մեզնից և գնաց իր գիւղը: Ջալալօղլին հեռու չէ Լօռուց, ընդամենն երկու ժամուայ ճանապարհ է. անցնում ենք հնձած արտերի միջով: Արեգակն այրում էր, բայց բարերադարձար զով քամի էր վառում և արեգակի տապն անդալի դարձնում: Անցորդներ չէին պատահում: Հեռուից Ջալալօղլու տեսքը շատ գեղեցիկ է, թէև աները խառն ի խառն են դասաւորուած: Ժամի երեքն էր, երբ Ջալալօղլու ձորն իջանք, որ լիքն էր գինուրներով: Ուղղակի ձորի գլխին գտնուում է գիւղաքաղաքի սր. Աստուածածին եկեղեցին, որ եօթը տարուայ չէնք է. բարձրանալով ձորի միջից՝ նստեցինք այդ եկեղեցու գաւթում՝ մի փոքր հանգստանալու: Մեր անտօլոր հագուստի ձեւն իր վրայ էր դարձնում անցորդների ուշադրութիւնը, որոնցից շատերը դիմում էին ուղղակի մեզ և հարցնում թէ ովքեր ենք. ամենից շատ մեզնով հետաքրքրւում էին հայ զինուորները. դրանցից երկուսը մօտեցան մեզ և խօսակցութիւն սկսելով՝ յայանեցին, որ Արցախի կողմերիցն են. ծանր էր թուում նրանց զինուորական ծառայութիւնը՝ թէև հրացանաձգութեան արհեստում—իրենց ստելով—առաջին մրցանակներն իրենք էին ստացել:

Կէս ժամ գաւթում սպասելուց յետոյ՝ մեզ իմացրին, որ բնակարաններս պատրաստ է. բաղարի միջով անցնելով՝ հասանք մեր իջևանը. մեզ հիւրասիրողը Յարութիւնեան աղբանուծով մի պատուական ընտանիք էր. դրանց ազգական երիտասարդ պ. Արշակ Պապեանը առաջնորդեց մեզ մի կէս-երուպական և կէս-ասիական ճաշակով կահաւորուած սենեակ, ուր և հանգստութիւն տուինք մեր խոնջացած անդամներին:

Ժամի 5-ին երկինքը պատած էր մութ ամպերով, որ սաստիկ փոթորիկ էր գուշակում. շուտով սկսեց անձրև տեղալ, որ քանի դնում—սաստեկանում էր: Անձրևի հետ միացաւ սաստիկ հողմը. ուժգին քամին խոնարհեցնում էր ահագին ծառերի կատարներն և կարծես սպառնում էր արմատահան անել նրանցը. անձրևը հեղեղի նման էր թափւում երկնքից: Երկինք ու գետին կարծես տակն ու վրայ էին լինում: Չուտով փոթորիկն անցաւ, բայց անձրևը շարունակում էր տեղալ: Սաստիկ փոթորիկը պոկել ու ցած էր գցել սր. Աստուածածին եկեղեցու գմբէթի խաչը և բա-

ւականին ծանր իրեր ուր բարձրացրել և հեռու տեղեր չպոստել:

Մեզ հիւրասիրող երկու պարոնները գնացել էին ուսկա-
նով ձուկ որսալու. նրանք թէև որսով ծանրաբեռնուած վերադար-
ձան, բայց սաստիկ դրշուել էին. գնալուց առաջ նրանք մեր ա-
նուններն ու որտեղացի լինելը հարցնելով՝ իւրաքանչիւրին բաղ-
դին ուսկան էին գցել. թիֆլիզցիներն անբաղդ էին դուրս եկել.
էրզրումցին, թաւրիզցին, ախալքալաքցին բաղդաւոր. իսկ երբ ուս-
կանը ձգելիս բացաւ գնացել էին. «եւ մէկըս սե բաղդ», ամենա-
մեծ ձուկն էր ընկել դամբի մէջ: Այս զրոյցներով թէյ խմեցինք,
ընթերցեցինք և գորգերով ծածկուած յատակի վրայ տարածուելով
անուշ քնեցինք:

Ջալալօղլի, 30 յուլիսի, երեքշաբթի:

Օրն ամպամած է, դուրսը սաստիկ ցելս: Ուրով ճանապար-
հորդութիւն և անձրև ու ցելս: Ջալալօղլում առանձին ուշադրու-
թեան արժանի ոչինչ չկայ, եղածն էլ տեսել ու նկարագրել ենք
Թիֆլիզից—Սանահին գնալիս: Որոշում ենք սպասել մինչև երե-
կոյ և զրադում ենք մեր աղգականներին, մերձաւորներին ու ըն-
կերներին նամակներ գրելով: Բոլորիս ստորագրութեամբ երկու
նամակ էլ գրեցինք մեր ճանապարհորդութեան պաշտպան երկու
հոգաբարձուներին՝ իշխան Կոստանդին Բեհրութեանին և պարոն
Գէորգ Եւանդուկեանին՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Ներսիսեան դպրանոցի առաջին «գլխոցական ճանապար-
հորդութեան» մասնակցողները յայտնում են Ձեզ իրենց անկեղծ
շնորհակալութիւնն՝ իբրև մեր դպրոցական ուղեորութեան պաշտ-
պանի և խնամակալի: Ուղեորութեան մասնակցողներս մանրամասն
գլխոցով և նկարագրելով Սանահնու վանից հոյակապ եկեղեցա-
կան-պատմական հնութիւնները, ամսոյս 27-ին ուղեորուեցանք
գէպի Սեոքեաց ձորը, Օձուն, Վարդաբլուր, սբ. Սարգիս և այս-
տեղից Լօւուայ բերդը և Ջալալօղլի՝ մանրամասն գլխոցով և նկա-
րագրելով այդ տեղերում գտնուած աղգային-պատմական հնու-
թիւնները:

Բարեբաղդաբար ամեն տեղ համակրանքով են ընդունում մեզ և
հիւրասիրում՝ հայկական նահապետական սովորութեան համեմատ:

Ամենքս էլ առողջ ենք, եռանդով ենք ճանապարհորդում և
գլխում մեր հայրենեաց անցեալ փառքի բեկորները:

Այսօր այստեղից ուղևորուելով պէտք է գնանք Գիւլաղարակ,

Կուրդան, Դսեղ, Արգուի, Իգահատ, հոռոմայր և ապա Օձունի
վրայով կրկին Սանահին: Ընդունեցէք ուրեմն մեր սրտագին շնոր-
հակալութիւնը. խնդրում ենք նոյնպէս թարգման հանդիսանալ
դպրանոցիդ մեծապատիւ հոգաբարձութեան առաջ»:

Նամակների տակ ամենքս ստորագրեցինք՝ մեր տխրոսներով
հանդերձ:

Մինչև ճաշը սպասեցինք, բայց եղանակը չլաւացաւ, ցելիը
չշրտացաւ. եթէ ուրով գնայինք՝ շատ կնեղուէինք. Դաստիարակը
որտեց մինչև Կուրդան գիւղը ֆուրգօն վարձել. պ. Միհրանը, Ներ-
սիսեան ուսումնարանի նախկին սանը, որ կարեւոր եղած ժամա-
նակը միշտ սիրով օգնում էր մեզ, գնաց մի ֆուրգօն վարձեց:
Ժամի 4-ին սրտագին շնորհակալութիւն յայտնելով մեր ասպնջա-
կաններին՝ ֆուրգօն նստեցինք և երգելով ճանապարհ ընկանք:
Մեզ ուղեկցում էր պ. Ե. Զոհրաբեանը, որի հետ ծանօթացել
էինք Վարդաբլուր գիւղում: Փուրգօնը դժուարութեամբ էր տե-
ղից շարժւում: Անցանք Նիկօլայեկա գիւղի մօտով, որի դի-
մացը, ձորի գլխին երևում էին Լօւուայ բերդի աւերակները:
Վերջին անգամ մեր աչքերը դարձրինք գէպի Գուգարաց աշխարհի
մայրաքաղաքի մնացորդները և տխուր շարունակեցինք մեր ճա-
նապարհը: Տեղ տեղ գիւղացիները վար էին անում, անձրեկից հողը
փափկել էր: Երեկոյ էր, երբ մօտեցանք Վարդաբլուր գիւղին, մեր
«ֆուրգօնին» առաջարկեց այս երեկոյ մնալ Վարդաբլուր և վաղը
գնալ Կուրդան. բայց մենք ի նկատի ունենալով, որ ընդամենը մի
քանի վերստ է մնացել մինչև Կուրդան և Վարդաբլուր գիւղումն
էլ արդէն երկու գիշեր մնացել ենք՝ որոշեցինք շարունակել մեր
ճանապարհը:

Մի փոքր անցնելուց յետոյ՝ ամպերն սկսեցին սաստիկ որո-
տալ, փայլեց կայծակը, երկինքը թնդաց և սարսափելի յորդ
անձրև սկսեց: Մութն է, բոլորովին ոչինչ չենք տեսնում. ձիերը
դժուարութեամբ էին առաջ գնում և մի քանի քայլ հաղիւ անե-
լուց յետոյ՝ նորից կանգ էին առնում կամ կառքը քարի գէմ ընկ-
նելով՝ բաղէներով սպասում էինք, մինչև որ սալապանը կարողա-
նում էր առաջ քշել: Մեզնից շատերն իջան, որպէսզի մի փոքր
թեթեւանալով կառքն արագ շարժուի, բայց այդ էլ չօգնեց: Մեր
շուրջն այնպիսի խաւար էր տիրում, որ ինչպէս ասում են. «մառդ
մարդու աչք կոխէիր, չէր տեսնի»: Երբեմն երբեմն երկինքը կար-
ծես պատուում էր և փայլակը լուսաւորում հորիզոնը. ճանա-

պարհը դժուարութեամբ էր որոշուում և եթէ փայլակի լոյսը չլինէր, չատ կարելի է մոտորութիւնը: Քայց ահա լուսինն երեսց ամպերի տակից, ամենքս ուրախ բացազանշութիւններով ողջունեցինք նրան և համարեա թէ բոլորս էլ իջանք կառքից. սակայն մի բոպէից յետոյ լուսինը նորից ծածկուեց մթադոյն ամպերով: Կրկին լսելի եղաւ որոտման ահնդ գլղղիւնը և անձրեւը նորից սկսեց հեղեղի նման թափուել մեր գլխին. մենք էլ ճանապարհ շէնք հարցնում, որտեղ պատահում է ոտներս կոխում ենք և երբեմն էլ ընկնում ցեխախառն ջրի մէջ ու նորից վերկենում, գուարճանալով առաջ գնում. մէկ էլ տեսար մէկի արեխը մնաց ցեխի մէջ. հիմա — արի ու հանիր...: Փութգօնի մէջ նստողներն էլ լաւ օրի չէին. սաստիկ կաթում էր ներսը և անձրեւից ոչ պակաս գրչում մէջն եղողներն: Գիւղի աների երեսը դէպի ձորը դարձրած լինելով՝ լոյս էլ չէր երևում, որ իմանայինք գիւղի մօտիկ լինելը: Մեծերեցս մի հինգ հոգի, ձեռնափայտերը ձեռքերնիս, առաջ ընկանք և չուտով կանգ առանք գիւղի ծայրին և ձայն տուինք: Մեր ձայնի վրայ դուրս եկաւ մի հասակաւոր գիւղացի և առաջնորդեց մեզ դէպի Տէր-Յովնի տունը: Տէր-հայրը, որ արդէն քնելու էր պատրաստւում, շտապեց դուրս եկաւ և իմանալով մեր գալուստը, խեղճ մօմ վառել տուեց և ուրախութեամբ ընդունեց մեզ. յետոյ լսելով մեր փութգօնի պատմութիւնը, իր որդուն պատուիրեց իսկոյն բնագառաջ գնալ և ուղիղ ճանապարհը ցոյց տալ:

Վերջապէս ժամի 8-ին բոլորս դրչուած և ցեխոտուած հաւաքուած էինք մեր դատարանակի շուրջը, որ պատուիրեց բոլորին, իսկոյն հանել բոլոր զգեստները և նոր սպիտակեղէն հագնել: Մեր բաղդիցն էլ՝ այդ օրը քահանայի տանը հաց էին թխել և թմնիրը վառած էր. շրջապատեցինք թոնիրը և չորացրինք մեր թաց զգեստներն ու վերադրուեցինք: Տէրտէրի ամբողջ ընտանիքը ոտքի էր կանգնել և օգնում մեզ, բացի երեցկնոջ հայր ծերունազարդ քահանայից, որ շարունակ անկողնին էր ծառայում: Այն սենեակը, ուր մենք տեղաւորուել էինք, քարից էր շինուած. յատակը հող և պատերն առանց սուղի. միայն մի ցածրիկ պատուհան ունէր, այն էլ առանց տալակու: Երկու կողմից շարուած սիւները պահում էին առաստաղը. մի կողմը գրուած էր հայկական հին թախա՝ գորգերով ծածկուած, միւս կողմում դարսած էր «տեղաշորերը». պատից կախուած էր մի հին «այնալու» կոչուած հրացան, իսկ պատի մէջը՝ գիւղական տան անհրաժեշտ մասը, «օջաղը» կամ «բուխարին»: Այդ

սենեակից մի դուռը բացւում է դէպի թոնրատունը, որ նոյնպէս քարեայ ընդարձակ շէնք է, ուր գտնւում է թոնիրը, փուռը և զանազան հին կարասի: Միջանցքից մի դուռը բացւում էր դէպի գոմը:

Մեր զգեստները չորացնելուց յետոյ՝ մեծ ախորժակով թէյ խմեցինք, հաց ու պանրով ընթրեցինք և պառկեցինք քնելու:

Արգուի, 2 օգոստոսի, ուրբաթ *):

Առաւօտեան ժամի 7-ին շնորհակալութիւն յայտնելով մեզ հիւրասիրողներին՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Արգուի՝ տանելով մեզ հետ Դսեղից անջինջ տալաւորութիւններ և յիշողութիւններ: Երկինքը պարզ էր. արևը բաւականին բարձրացել էր, բայց դեռ կանաչ ու խիտ ցողաթաթախ խոտերը դրչում էին մեր ոտքերը. իջնում ենք ձորը և դիմում դէպի Քառասնից կոչուած վանքը. կէս ժամից արդէն հասանք վանքը՝ քարերի ու քուրի միջով ճանապարհ բաց անելով:

Քառասնից վանքը շինուած է Դսեղ գիւղի արեւմտեան կողմը գտնուող ձորի մէջ. այս սրբատաշ քարից կառուցուած տաճարը կամարակապ է, կամարները հաստատուած են չորս կիսասիւնների վրայ. կաթոգիկէն ամբողջովին աւերուած է: Պատերից իւրաքանչիւրի մէջ, կամարների տակ, կան մի մի լուսամուտներ. բնի աջ և ձախ կողմը գտնւում են երկյարկանի խորաններ, որոնց վերին յարկի մուտքը բնիցն է: Իւրաքանչիւր խորանի մէջ կայ մի պատարագամատոյց սեղան: Եկեղեցու մուտքի ճակատին և պատերի վրայ կան բաւականաչափ արձանագրութիւններ, որոնցից երեւում է, որ վանքը երբեմն ունեցել է միաբանութիւն, ընդարձակ կալուածքներ և այգիներ՝ զանազան իշխաններից նուիրուած:

Ցեմից աջ կողմի խորանի ճակատին արձանագրուած է. (մասամբ եղծուած):

«Ի թուին ՈՂ (690—1241) յիշխանութեան Աշոտայ և յառաջնորդութեան Յովհաննիսի եւ Դաւիթ... առաջի ընձաբեր շինեցի... զմատուռն և սպասատրին սորա...»: Եկեղեցու մուտքի ճակատին եղած արձանագրութիւնից երևում է, որ այս սրբավայ-

*) Այս ճանապարհորդութեան հինգերորդ և վեցերորդ օրուայ (յուլիսի 31 և օգոստ. 1) նկարագիրն արդէն տպուած է մեր «Ներսիսեան դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդութիւնը» գրքոյի մէջ, ուստի և զանց ենք առնում այստեղ:

ըրն օրհնուել է Հաղարամի Համադասպ առաջնորդի ձեռքով 26 թուին (705—1256):

Եկեղեցու երկարութիւնն է 12 արշ., լայնութիւնը 6 արշ. 10 վերջով, կամարների միջի տարածութիւնն է 4 արշ. 6 վ.: Կամարները խաչաձև կտրուած են միմեանց և նմանում Սանահնի սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցուն, իսկ ընդհանուր ճարտարապետութիւնն աւելի նման է Յնէվանքին:

Եկեղեցու դիւրողութիւնը վերջացնելուց յետոյ բարձրացանք ձորի միջից: Ճանապարհին տեսանք մի քարայր, որ ինչպէս նշաններից երևում էր, սկզբումը բաւականին ընդարձակ պէտք է լինէր. այժմ բաւականին ժայռեր ցած գլորուելով այլը կիսով չափ բաց է մնացել. ժայռերից մէկի վրայ փորագրուած էր մի խաչ: Քարայրը կոչւում է «Ճգնաւորի այր» և այժմ ենթարկուել է բոլոր այդպիսի այրերի վիճակին, այսինքն դարձել է ոչխարների մահարայ և վայրի կենդանիների որջ: Այրն անցնելուց յետոյ հասանք ձորի գլուխը, որտեղ բարձր պատուանդանի վրայ մի խաչքար է դրուած: Այդտեղից ճանապարհներս շարունակեցինք դաշտերի միջով և ապա նորից իջանք սբ. Գրիգորի ձորը, անցանք աղբիւրի մօտով, վերջին անգամ հայեացքներս դարձրինք այդ հոյակապ սրբավայրերի և հրաշակերտ աւերակների վրայ ու հառաչելով շարունակեցինք ճանապարհներս: Դսեղից մեզ ընկերակցող պ. Յ. Թումանեանն այստեղ բարի ճանապարհ մաղթելով մեզ՝ հրաժեշտ տուեց և վերադարձաւ. մեզ հետ մնացին Հովսեան եղբայրները — երկուսն էլ ունուցիչ: Օձապտոյտ շաւիղներով իջնելով անցանք «Քարնջայ ջուր» կոչուած գետակը և գնում ենք անտառի միջով՝ մերթ իջնելով, մերթ բարձրանալով բլուրները, մինչև որ հասանք այգեհատ գիւղի «Տրէթուն» կոչուած ձորը, ուր կան բանջարեղէների ագարակներ և ծխախոտի ցանքեր:

Նոյն լեռնային գեղեցիկ բնութիւնը, նոյն պճնադարձ անտառն իր խորհրդաւոր լուսութեամբ, նոյն ահարկու հսկայական ժայռերը, նոյն լեռնային խոխոշուն վճիռ առուակներն ու աղբիւրները և դարձեալ նոյն վրդովուած, կատաղած, փրփրադէզ ալետը Ձորագետը... Այստեղ «Փամբակայ ջուրն» ու «Ղարախաչի ջուրը» միանալով կաղմում են Ձորագետի ջրերը: Փամբակայ ջրի ձախ ափին բարձրանում են լեռնանման բարձր ապառաժները, որոնք սարսափ են ազդում մարդու վրայ:

Ագարակների մէջ փռուած են բաւականին քանակութեամբ

խաչքարեր, որոնցից մէկը հասարակ պարսպով շրջապատուած է, կոչւում է սբ. Կիրակի և ուխտատեղի է. քարը փաթաթուած էր թելերով, զգեստի կտորներով և մօտը խոնկ ու մոմ դրուած: Այդ խաչքարից ոչ հեռու, մի ժայռի տակից բղխում է մի սառնորակ վճիռ աղբիւր, որ նոյնպէս սբ. Կիրակի է կոչւում: Ձորի մէջ, գետի ափին կային վարունգի «բօստաններ», որոնց մօտ և «բօստանչու» խղճալի որջանման բնակարանը. մի քանիստ հանգստացանք այդտեղ, մինչև որ «բօստանչին» մի քանի տասնեակ վարունգ քաղեց ու ծախեց մեղ վրայ:

Կէսօրից մի փոքր անց էր, երբ հասանք Ձորագետի ափը. արեգակն այրում էր, իսկ մենք անհամբեր ուզում էինք հասնել կամրջին, որովհետեւ նախընթաց օրը ոմանք խորհուրդ չէին տալիս մեզ՝ անցնել այդ ճանապարհով և կասկածելի էին համարում այս փայտեայ կամուրջը. իսկ ոմանք էլ հակառակն էին պնդում և ի դուր շարշարանք համարում ահագին տարածութեամբ ճանապարհն երկարացնելը: Տասնեւորս արշին երկարութիւն ունեցող և կատարի Ձորագետի վրայ ձգուած երեքուն կամուրջի բաղկացուցիչ մասերն են՝ երեք գերան միմեանց կողքի և երկարութեամբ դարսուած, իսկ դրանց վրայ հորիզոնական ձեւով ձգուած են փոքր փայտեր, որոնք ամրացրած չլինելով՝ շարժուն դրութեան մէջ են և անդգույշ ու սխալ քայլը կարող է այդ փայտերը տեղահան անել և վրան վրան եղողի հետ ի միասին գետի կատարի ալիքների մէջ ընկնել:

Քանջարանոցում աշխատող հայ գիւղացիներից մէկը շալակեց մեր բեռն և անցնելու ժամանակ յանկարծ սխալ քայլ անելով՝ քիչ մնաց որ գլխի վայր ցած ընկնէր, բայց կարողացաւ հաւատարակչութիւն պահպանել և անվտանգ անցաւ ու կրկին յետ եկաւ մեզ մօտ. մեզինք շատերը տեսնելով այդ արկածը, վախեցան և դողդողալով ու գունատուելով անցան «մագէ կամուրջ»-ից. ոմանց էլ ձեռքը բռնած անցկացրինք, որովհետեւ ահագին գոռում գոչւնով վազող գետը կամուրջի վրայից նայողին սարսափ էր ազդում, աչքերը «շաղում» և հաւասարակչութիւնը կորցնել տալիս. այս հանգամանքն էր ահա երկիւղալին, եթէ ոչ կամուրջն ինքն ըստ ինքեան այնքան էլ վտանգաւոր չէր: Երբ ամենքս անվտանգ անցանք, կարծես մի ծանր բեռ ընկաւ մեր ուտերից. ցայժմ մեր ճանապարհորդութեան ընթացքում այսպիսի երկիւղալի դրութեան մէջ չէինք եղել: Դաստիարակը թէև ամեն կերպ խրախուսում և

քաշալերում էր մեզ, որ «սիրտներս պինդ պահենք» և աներկիւղ անցնենք, սակայն պարզ երևում էր, դժգոհ էր այս ճանապարհով գնալը խորհուրդ տուողներին:

Կամուրջն անցնելով՝ սրտանց շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեզ օգնող գիւղացուն և գիւղացիներ նեղ ու դժուարանցանքի շաւիղներով դէպի Քոլքայր. բայց գեւ այդտեղ չհասած, Զորագետի ձախ ափին, ձորի գլխին, Այգեհատ գիւղից հարաւ՝ գիտեցինք մի փոքրիկ սագաշէն եկեղեցի: Այս եկեղեցու տանիքն արդէն հեռուից երևում էր անտառի միջից, թէև գմբեթ չունի, որմերն արտաբուստ և ներքուստ սրբատաշ քարից են շինուած, իսկ առաստաղը հասարակ քարից և գածուկրով շինած: Տաճարն անսիւն ու կամարակալ է: Եկեղեցու տակը գտնուում է նոյն մեծութեամբ ներքնայարկ. այսպիսի երկյարկ եկեղեցի ուրիշ ոչ մի տեղ չենք տեսել: Ստորին յարկի մուտքը արեւելեան կողմից է, իսկ վերին յարկինը արեւմտեան կողմից. ներքին յարկի առաստաղը բաւականին տեղ քանդուած է չրջանաձև բացուածքի ձևով. վերին յարկն ունի 3 լուսամուտ՝ արեւելեան, արեւմտեան և հարաւային կողմերից, իսկ ներքինը ոչ մէկը չունի, որովհետև համարեւ թէ գետնի տակն է շինուած:

Տաճարի վրայ թէ ներքուստ և թէ արտաբուստ թէև ոչ մի արձանագրութիւն չկայ և յայտնի չէ թէ ով և երբ է շինել եկեղեցին, սակայն տեղացիներն անուանում են «Զիթախանց եկեղեցի»: Եկեղեցու երկարութիւնն է 8 արշին լայնութիւնը $4\frac{1}{2}$ արշ., բարձրութիւնը 6 արշ. 10 վերշ.: Զուրջը կան տապանաքարեր վրացերէն «խուցուրի» կոչուած տառերով և ծածկազրկերով: Եկեղեցու բեմն էլ յունականի նման է, ուստի կարելի է ենթադրել, որ սկզբումը հայոց եկեղեցի լինելով՝ յետոյ վրաց տիրապետութեան ժամանակ, յունական է դարձել:

Դիտողութիւնը վերջացրինք. յոգնել ենք, մի փոքր էլ քաղցել, բայց այստեղ աղբիւր չկայ, որ ճաշենք. թէև արդէն ժամի 2-էր, արեւի կիզիչ ժամանակը, բայց խիտ անտառի մէջ լինելով՝ բոլորովին ապաս ենք արեւի ջերմութիւնից: Մի փոքր էլ գնալով հասանք մի յորգառատ աղբիւրի, պարկներս ցած բերինք մեր ուսերի վրայից, հանեցինք մեր ճաշը, որ բաղկացած էր հաց ու պանրից և վարունգից և ագրբի ջրի հետ միասին մեծ ախորժակով ճաշակեցինք:

Հանգստանում ենք և հեռուից նայում վանքին, որ արծուի

բնի նման կառուցուած է ժայռերի գլխին. ոչ մի ձաշն, ոչ մի շշուկ չէ լսում այնտեղից. տխուր տեսարան. մի ժամանակ շէն, հարուստ, պայծառ և հարիւրաւոր ջերմեռանդ կրօնաւորների ու հաղարուար երկիւղած ուխտաւորների երկինք բարձրացող հնչիւնների տեղ այժմ լսում է երբեմն երբեմն միայն շարագուշակ բուխուր ձայնը...:

Ճաշելուց և հանգստանալուց յետոյ զառիվայր ճանապարհով բարձրանում ենք դէպի Քոլքայր. ամբողջ զառիվայրը ծածկուած է վանքից թափուած, ահագին մեծութիւն ունեցող սրբատաշ քարերով: Մարդ սարսափում է, երբ վերև նայելով տեսնում է այդ ուղղահայեաց ժայռերի վրայ կառուցուած Աստուծոյ տաճարը և մի փոքր էլ մօտենալով՝ զարմանում ապշում է, թէ մեր նախնիքն ի՞նչպիսի երկաթէ կամք և ջերմեռանդ հաւատք են ունեցել, որ այսպիսի ահեղ ժայռերի վրայ կառուցել են այսպիսի մի փառաւոր և հրաշակերտ վանք. ինչպէս են կարողացել այսպիսի ահեղի տեղեր շինութեան նիւթեր վեր բարձրացնել—արդեօք նրանք են ամենախիղիւր եղել, թէ բնութիւնն է փոխուել, ինչ որ այժմ տեսնում ենք այն ժամանակ ուրիշ տեսակ է եղել...:

Ժայռի վրայից սիրուն տեսարան է բացուում մեր առաջը. խորը ձորի մէջ Փշշարով, ոլոր մոլոր անցնում է գետը, երևում է «Տրիթունայ» ձորը՝ իր ծխախոտի ցանքսերով և «քօստաններով». միմեանց յետեից ահագին շարքերով կանգնած են անտառապատ, կանաչադարձ բլուրները: Վանքի հարաւային կողմն երևում է մի մեծ քարայր, իսկ դրա ձախ կողմը ահուելի անդունդի գլխին ապառաժների մէջ երևում է հասարակ քարից շինուած մուտքը, որի ներսը, ինչպէս տեսնում են մեծածաւալ այր է և ժամանակով մէջը ահագին բաղմութեամբ մարդիկ են պաշտպանուել վաւրների թշնամիների յարձակումներից:

Այս ահուելի միայնութեան մէջ մէկ փոքրիկ ձայնն ահագին աղմուկ էր հանում, իսկ հրացան արձակելիս՝ աչիպիսի մի դղրդիւն էր լսում, որ կարծես թէ տաճանակ թնթանոթներ են արձակել և բոլոր ապառաժները ցած թափել դէպի ձորը . . . : Սակայն սկսեց մեր դիտողութիւնը:

Այգեհատ գիւղից ցած դէպի հարաւ Զորագետի ձախ ափին, բարձր քարաժայռերի գլխին միայնակ լուռ կանգնած է Քոլքայր կիսաւեր և հրաշակերտ վանքը: Եկեղեցին կառուցուած է սրբատաշ, բայց ոչ այնքան մաքուր և լաւ քարից և ուղղակի անդուն-

զի բերանին լինելով՝ մի քայլ անելու անգամ տեղ չկայ՝ պատի ու ձորի մէջ: Այս անսխն, կամարակապ գաճային առատագին այժմ բոլորովին աւերուած է, իսկ մնացածը կանգուն է: Եկեղեցին կառուցել են Կիւրիկէ արքայի դուստրները՝ Մարիամն ու Ռուսուգանը. թէ յժքան աշխատանք պէտք է թափուէր այսպիսի մի ահուկի և դժուար մատչելի վայրում եկեղեցի կառուցանելու համար, ակնարկուած է տաճարի մուտքի վրայ եղող կամարաձև դրան ճակատին գրած հետեւեալ արձանագրութեանց մէջ:

«Քս. Ած. յիշեալ զՄարիամ և զՌուսուգան ի գալստեան քում»:

«Ի թուին ՈՒ (620—1171) ես Մարիամ դուստր Կորիկէի թագաւորի յազգէ Բագրատունի շինեցի դուրբ կաթողիկէս աւելու-թեամբ քուեր իմոյ Ռուսուգնայ յիշատակ. մեզ և ծնողաց մերոց և հաւաքուեր մերոյ Ռուսուգնայ և եղբօր մերոյ Աբասայ, որք երկրպագէք Քրիստոսի ի սուրբ քաւարանիս յիշեալիք, զի վասն նեղութեան տեղոյս շատ աշխատեցի»:

Եկեղեցու մուտքի աջ կողմի որմի մէջ եղած քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Թուին ՈՒՆ (635—1186) ես Խաչգունդս.....գնեցի զքրմիս այգին և ետու ի սուրբ կաթողիկէս վասն իմ հոգւոյս. առաջնորդ ով լինի սբ. եկեղեցւոյս պարտի ինձ տարին ք. ժամ. որ խափանէ իմ մեղացս տէր է առաջի Աստուծոյ ամէն»:

Հիւսիսային պատի վերայ կայ նոյնպէս մի արձանագրութիւն, բայց եղծուած լինելու պատճառով չէ կարդացւում:

Տաճարի երկարութիւնը, արեւելքից—արեւմուտք 7 արշ. 2 վ., լայնութիւնը 4 արշ. 11 վերջոկ:

Այս եկեղեցու հարաւային որմին կից շինուած է մի կամարաձև փոքրիկ մատուռ, որի որմը նոյնպէս ժայռի գլխին է հաստատուած. մատուռի արտաքին պատերն եկեղեցու շէնքից աւելի ուշ են կառուցուած երեւում. քարն էլ ուրիշ է: Մատուռի առաստաղն ու պատերի մեծ մասն աւերուած են:

Արքայագուստրների կառուցած եկեղեցւոյ շուրջ արշինուկէս հեռաւորութեան վրայ, դէպի արեւմուտք, կանգնած է մի փռա-հեղ, սրբատաշ քարից շինուած բարձր, ընդարձակ և սիրուն քանդակներով զարդարուած հոյակապ սաճար: Եկեղեցու արեւելեան արտաքին որմի վրայ, որ ուղղակի վերոյիշեալ եկեղեցու զիմայն է, բարձր առաստաղի տակ գտնուում է գեղեցիկ քանդակներով

զարդարուած մի մեծ խաչ՝ նման Սանահնի զանգակաւան արեւմտեան կողմն եղած խաչին. այդ պատի վրայ կան նաև 5 լուսամուտներ: Այս հոյակապ եկեղեցու հիւսիսային որմին կցուած է մի ուրիշ եկեղեցի՝ առաջինից կիսով չափ ցածր: Մեծ եկեղեցւոյ մնացել են միայն արեւելեան, արեւմտեան և հիւսիսային որմերը, իսկ կաթողիկէն և ամբողջ հարաւային որմը քանդուած են և ինչպէս տեղացիք պատմում էին, 12 տարի առաջ եղած երկրաշարժից է ամենամեծ աւերումն առաջացել: Եկեղեցին շինուած է անսխն, կամարակապ. ներսից սուղորուած է եղել և պատկերներ նկարուած: Նկարներից մնացել են բնմի և արեւելեան որմի վրայ եղող և մասամբ անձրևից փշացած առաքելոց պատկերները. պատկերների վրայ գրուած է վրացերէն խուցուրի կոչուած տառերով: Եկեղեցու հիւսիսային որմի մէջ կայ մի խորան. իսկ հիւսիսային և արեւմտեան պատերի մէջ կան մի մի մուտք:

Եկեղեցու երկարութիւնը 22 արշ. 13 վ. է, լայնութիւնը (արտաքին որմից սկսած) 15 արշ. 7 վերջոկ:

Մեծ եկեղեցու հիւսիսային որմին կից կայ դարձեալ մի ուրիշ շինութիւն, որ ինչպէս երևում է յետոյ է աւելացրած և կամարակապ անկիւնաւոր շէնք է. կանգուն է մնացել միայն առաստաղի մի փոքր մասը, մնացածը բոլորն էլ աւերուած է. առաստաղն ինչպէս երևում է, հաստատուած է եղել սիւնների վրայ, որոնք թափուած ածած են այժմ յատակի վրայ և վերնախարիսնների վրայ գեղեցիկ քանդակներ ունին: Այս շէնքը նմանում է գաւթի:

Գաւթից գէպի մեծ եկեղեցին է տանում եկեղեցու հիւսիսային որմի վրայ գտնուած մի ընդարձակ և հոյակապ քանդակներով զարդարուած սիւնազարդ մուտք, որի բարձրութիւնն է 3 արշ. 3 վ., լայնութիւնը 2 արշին: Մուտքի աջ և ձախ կողմերում կան 3 արձանագրութիւններ. երկուսը բաղկացած են հինգ-հինգ, իսկ երրորդը իննը սողից. բոլորն էլ գրուած են հին վրացերէն խուցուրի տառերով: Գաւթի արեւելեան կողմից գտնուում է մի երկրորդ մուտք՝ առաջինից աւելի գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած. այս մուտքը բացւում է մեծ եկեղեցու հիւսիսային որմին կցուած եկեղեցու մէջ, որ նոյնպէս անսխն է և կամարակապ շէնք է՝ առանց կաթողիկէի և սրբատաշ քարերից կառուցուած: Եկեղեցին ամբողջապէս մնացել է անվնաս. որմերը սուղած են և վրան երևում են նկարների հետքեր. երկարութիւնն է 8 արշ. 9 վ., լայնութիւնը 5 արշ. 12 վ.:

Թէ մեծ և թէ նրան կից եկեղեցու բեմի կազմուածքից (որ շատ ցածր է և սկիհը դնելու տեղ չունի) երևում է, որ այս եկեղեցիները հայկական չեն: Կարելի է ենթադրել, որ կամ սկզբումը հայոց լինելով՝ յետոյ վրացիք իրենց ձեռքն են ձգել, կամ թէ չէ հէնց սկզբից վրաց տաճար է եղել. իսկ հայոց Քորայր վանքը, որ յիշում է մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ, գուցէ մեր նկարագրած և արքայադուստրների շինել տուած եկեղեցին է, որ միաբանութիւն՝ ևս ունեցել է իր ժամանակին. եկեղեցական պատմութեան մէջ յայտնի է Քորայրեցին, որ մասնակցեց Լօուուայ եկեղեցական ժողովին՝ չարժական սեղան ունենալու առթիւ:

Այս փառաշէն եկեղեցիներից որ հեռու, հիւսիս-արևմտեան կողմը կայ դարձեալ մի անախն, կամարակապ եկեղեցի, որի վրայ կառուցուած է կաթողիկէանման զանգակատուն գմբէթը՝ ութը սիւնների վրայ հաստատուած կամարների վրայ: Մուտքը հարաւային կողմից է. նոյն կողմը կայ և մի լուսամուտ. մի ուրիշ լուսամուտ էլ կայ արևելեան պատի մէջ, բեմի կամարի տակը: Եկեղեցու բեմը ցածր է և յատակի վրայ եղող տապանաքարերի վրայ գրքուած է վրացերէն խուցուրի տառերով. կամարների վրայ երևում են նկարների հետքեր: Հարաւային որմի արտաքին կողմից, մուտքի մօտ կայ մի ընդարձակ արձանագրութիւն, նոյնպէս խուցուրի տառերով գրուած: Զանգակատան կաթողիկէի խաչն ընկած է, չկայ:

Զագակատանից նայողի աչքին հիանալի տեսարան է երևում. արևելեան կողմի ձորի միջով հոսում է Ձորագետը, հարաւային և արևմտեան կողմից կանգնած են սեւապցած հսկայական ժայռերը, իսկ հիւսիսային կողմից անտառապատ լեռները. քարափների մէջ երևում են մի քանի մեծ ու փոքր այրեր: Օրը երեկոյանում էր, երբ այս տեսարանով հրճուելուց յետոյ՝ իջանք զանգակատանից՝ մեր գիտողութիւնները շարունակելու:

Զանգակատան մօտ գտնուած է մի ընդարձակ կամարակապ, դահլիճանման շինութիւն, որի արևելեան և արևմտեան որմերի մէջ գտնուած են երեք-երեք ընդարձակ կամարներ, որոնցից արևմտեան կամարներից մէկը բաւական խորն է և կամարակապ խորանի ձև ունի, մէջը կան մի քանի դարաններ: Զինութեան առաստաղը և բոլոր կամարները, բացի մէկից, կանգուն են մնացել: Զէնքի ձևից կարելի է ենթադրել, որ միաբանութեան բնա-

կարան կամ սեղանատուն եղած լինի. շինուած է սրբատաշ քարից, երկարութիւնն է 17 արշ. 3 վ., լայնութիւնը 9 արշ. 12 վ., մէջը բուսել են ահագին մեծութեամբ ծառեր:

Քորայրի վանքը ծովի մակերևոյթից 900 մետր բարձրութեան վրայ է գտնուած:

Մի քանի խօսք էլ ասենք վանքի հարաւային կողմը, ժայռերի մէջ գտնուող այրերի մասին: Այրերից ամենանշանաւորն է «Սղնախ» կոչուածը, որ նշանակում է արիութիւն, պատսպարան. սա ուղղահայեաց ժայռի մէջն է և դժուար մատչելի. տեսնողներն ասում են՝ որ այդ ահագին այրի մէջ հազարաւոր մարդիկ կարող են տեղաւորուել: Ցայանի է, որ քարայրները միակ թագստեան տեղն էին անպաշտպան մնացած և թշնամիների յարձակման ենթարկուած գիւղացիների. նրանք իրենց հետ բաւականին պաշար վերցնելով՝ մի քանի օր և շաբաթ կարողանում էին իրենց գլուխն ազատել ընդհանուր կոտորածից: Այս «Սղնախ» կոչուած այրի մասին էլ աւանդաբար հետեւեալն էին պատմում. լեզգիների արշաւանքներից մէկի ժամանակ մօտակայ բնակիչները գալիս և ապաւինում են այդտեղ: Լեզգիներն իմանալով այդ ամեն կողմից յարձակման են ենթարկում նրանցը, բայց ոչինչ չեն կարողանում անել—բարձրանալն էլ անկարելի է, վերջը ձորումն եղած ջրաղացպաններից մէկին բռնելով՝ ստիպում են յայտնել իրենց այրի գաղտնի ճանապարհը. ջրաղացպանն սկզբումն ընդդիմադրում է, բայց վերջը տեսնելով որ իրեն մահ է սպառնում, կատարում է նրանց պահանջը և յայտնում քարայրի ճանապարհը: Լեզգիները բարձրանալով այրում են բոլոր այնտեղ եղողներին: Մատնիչին էլ լեզգիները գլխատում են....:

Քորայր վանքից դէպի հիւսիս, նոյն գծի վրայ, շինուած է մի կամարակապ անախն և սրբատաշ քարերից շինուած եկեղեցի. սա ոչ գմբէթ ունի և ոչ արձանագրութիւն: Բեմի աջ կողմը, արևելեան պատի մէջ կայ մի պատարագամատոյց խորան՝ փոքրիկ ու կամարակապ մուտքով. եկեղեցու արևելեան հիւսիսային և հարաւային պատերի վրայ կան մի մի լուսամուտներ. իսկ արևմտեան պատի մէջ եղած անցքը փակուած է: Մուտքը հարաւից է:

Այս եկեղեցու երկարութիւնն է 12 արշ. 4 վերջ., լայնութիւնը 5 արշ. 13 վերջ. և շինութեան ձևից պարզ նկատում է, որ հայկական է: Եկեղեցու հարաւային որմին կցուած է մի կամարակապ շինութիւն, որ ինչպէս երևում է, ծառայել է գաւթի

տեղ: Գաւթի արեւելեան և հարաւային որձերը բաղկացած են երկերկու սիւների վրայ հաստատուած կամարներից: Գաւթի երկարութիւնն է 8 արշ. 12 վ., լայնութիւնը 6 արշ.: Թէ եկեղեցին և թէ գաւթին ամբողջ են մնացել, սակայն անխնամ և ներսն աղբով լի: Եկեղեցու և գաւթի թէ մէջն և թէ շուրջը կան տապանաքարեր:

Այս եկեղեցուց էլ քիչ հեռու, դէպի հիւսիս, ձորի վրայ բարձրանում է մի ամուր, բարձր և բուրդերով պարիսպ, որի մուտքը կամարակալ է, շինուած է սրբատաշ քարից և 4 արշ. 10 վերջ. լայնութիւն և 7 արշ. 3 վ. բարձրութիւն ունի. պարիսպը ձգւում է արեւելից արեւմուտք: Մուտքը պարսպի ստորին ծայրի մօտ է. մուտքի ճակատին, կամարի տակ դրուած է մի մեծ քար, որի երկարութիւնն է 3 արշ. 6 վերջ., լայնութիւնը 1 արշ. 6 վերջով:

Վանքերն ունենալով սեպհական կալուածքներ, վարելահողեր, ոչխարի հօտեր, տաւար, միաբանութիւնը պէտք է հոգ տանէր այս բոլորի անվտանգ պահպանութեան համար. վանքերում էին ժողովրդի նուիրական սրբութիւնները, սուրբ մասունքները, որ պէտք է զգուշութեամբ պահուէին թշնամու ձեռքից ազատ մնալու համար: Այդ էր պատճառն ահա որ մեր վանքերը համարեա մեծ մասամբ, եթէ չասենք բոլորը, շինուած են անմատչելի տեղեր, կամ ապառաժների ու ժայռերի գլխին, կամ անդնդախոր ձորերի մէջ. նեղն ընկած ժամանակը՝ ժողովուրդն էլ այստեղ էր ապաստանարան գտնում: Քաբայր վանքն էլ ամեն կողմից ընական ամբութիւններով սահմանագծած լինելով՝ հիւսիսային կողմից միայն դաշտ և անպաշտպան է և ահա այդ կողմն էլ չըջապատել են ամուր պարիսպներով ու բուրգերով՝ թշնամիների մուտքն արգելելու համար:

Ժամի 4^{1/2} վերջացնելով պարսպի դիտողութիւնը՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Այգեհատ գիւղը: Ճանապարհը անտառի և ձորի միջով շարունակուում է մինչև Այգեհատի մօտերը. երեք քառորդի չափ գնում էինք խիտ անտառի խորհրդաւոր լուսթեան մէջ. լուսթիւնն ընդհատում էին մեր քրդերն ու Քաբայրից ցած իջնող առուակը, որ մերթ ժայռերին դիպչելով, մերթ կանաչ խոտերի մէջ կորչելով, ընկերակցում էր մեզ: Լեռան լանջի վրայով գնալով՝ ուղիդ ձորին ենք նայում և անզգայ քայլը կարող է մէկին անդունդը գլորել. քարերն ու «մարդաշափ» խոտերը դժուար

լացնում են արագ գնալը: Ձորումն եղող այգիները գիւղի մօտ վերջանում, հասնում են և իբրև թէ այդ պատճառով էլ գիւղը կոչւում է Այգեհատ կամ Իգահատ:

Ուղիղ Այգեհատի ժայռերի տակ, Ձորագետից բաւականին բարձր, գտնւում է մի քարաշէն կամարակալ եկեղեցի, որ անխախտ է մնացել: Առաջ պատարագ է եղել այգտեղ և ուխտաւորներ են գալիս եղել. այդտեղ պէտք է լինի իբրև թէ մի ճգնաւորի գերեզման: Եկեղեցու ներսը մութն է, որովհետև միայն երկու փոքրիկ լուսամուտներ ունի՝ արեւելեան ու արեւմտեան որմերի մէջ: Հիւսիսային պատի մէջ գտնուող դրան ճակատին կայ հետեւալ արձանագրութիւնը.

«Յիշան Քս. Ած. զՍամուէլ և զԾնողս իմ ի գալստեան քում. ի թուին Հայոց ՈՅԲ»: (672—1223). Մուտքի ձախ կողմում արձանագրուած է.

«Ես Վաշէ իմ հոգւոյ պատրաստեցի եկեղեցին և ետուն ինձ Ա. աւր ժամոց այտնութեան ով խափանէ իմ խղճիս տէր է»:

Հարաւային պատի վրայ գտնւում են նոյնպէս ուրիշ արձանագրութիւններ, որոնք համարեա եղծուած են ամբողջովին: Թէ եկեղեցու մօտ և թէ մի փոքր բարձր կան բազմաթիւ խաչքարեր և պատուանդաններ. գուցէ գերեզմանատուն եղած լինի այստեղ:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 7 արշ. 3 վ., լայնութիւնը 4^{1/2} արշ. բեմը լայն է և բարձր, 3 աստիճանով:

Դիտողութիւնը վերջացնելով սկսեցինք բարձրանալ ձորի գլուխը և պատահեցինք մի սպիտակ խաչքարի: Այս խաչքարը պատկերաքանդակ է եղել, բայց այժմ մեծ մասամբ փչացած է. խաչքարի միայն վերին մասն է ամբողջ մնացել: Խաչքարի փչացած մասի վրայ գնդակների հետքեր են երևում. այդ մասին տեղացիք պատմում էին, իբրև թէ 40—50 տարի առաջ գիւղում մնացող կողակների մի գունդ ժայռի գլխից նշան են դնելու եղել և իրենց հմտութիւնը այդ սիրուն խաչքարը ծակոտելով ցոյց տուել:

Խաչքարի գլխին քանդակուած է Յս. Քս. բազմած թախթի վրայ, ուրբերի տակ բարձ ունի դրած. Փրկչի աջ կողմը քանդակուած է սր. Աստուածածինը, Գարբիէլ հրեշտակապետը և Պետրոս առաքեալը. ձախ կողմից քանդակուած է Յովսէփը, Միքայէլ հրեշտակապետը և Պօղոս առաքեալը: Խաչքարի վերին ծայրերին գտնւում են Մատթէոս և Յովհաննէս աւետարանիչների պատկեր-

ները—երևի մնացած երկու աւետարանիչները պատկերներն էլ խաչ-
քարի ստորին ծայրերին են եղել քանդակուած: Վերոյիշեալ բոլոր
նկարների վրայ գրուած է նրանց անունները. խաչքարի շուրջն
ամբողջապէս արձանագրուած է եղել, այժմ կարդացուած է միայն
հետևեալը.

«Ողորմութեամբ պարոն Գորգէի կանգնեցար... բարեխաւս
լեր Պետրոս թախտաւ.....»:

Խաչքարը գրուած է մի աւերուած մատուռի որմի մէջ և
կանգնած է կարծես իբրև լուռ յանդիմանութիւն մարդկանց ա-
նարգ գործողութիւնների...

Այս խաչքարը սկզբում շատ փառահեղ ու հրաշալի պէտք է
եղած լինի:

Բարձրանում ենք դէպի Այգեհատ. մինչև քարափի տակը, կէս
ճանապարհին շարուած են երկար նստարանաձև տափակ քարեր. այս
տեղը ժողովրդի բերանում կոչուած է «Գարեջանի Թորոն». իսկ
վերեն ուղղակի քաղաքի տակն եղող նոյնպիսի մի վայրը կոչուած
է «հանգիստ». երկուսն էլ, ձորից բարձրանալիս, հանգստանալու
տեղեր են: Այգեհոյց սկսած լեռ քարափի մէջ ոլոր մոլոր սան-
դղաձև փորուած շաւիղներով բարձրացանք ձորի գլուխը և մի
փոքր հանգստացանք: Գիւղի կողմից փշող քամին առատութեամբ
կալերի դարման էր բերում: Բացի մի քանի երկյարկանի և աղ-
նուականիներին պատկանող աներից, գիւղն ունի մօտ 20 տուն բը-
նակիչ. որոնք Լօռում յայտնի են իբրև «աղբատ—հպարտ այգե-
հատցիք»: Հանգստանալու միջոցին մեզ մօտեցաւ մի միջահասակ
մարդ՝ հնացած եւրոպական հագուստով և սպիտակ ուսուական
գլխարկով և սկսեց մեզ հետ խօսել մաքուր ուսուերէն լեզուով և
իմանալով որ հայ ենք, յետոյ սկսեց հայերէն խօսել, բայց նրան
տարօրինակ և ինքնուրոյն շարժումներից երևում էր, որ առողջ
դատողութեան տէր մարդ չէ. մեզ պատմեցին յետոյ, որ նա բժշ-
կապետ Քոչարեանի եղբայրն է և ուղեղի հիւանդութիւն ունի,
որ իբրև թէ առաջացել է նրա գլխին ծանր հարուած իջե-
ցնելուց...:

Հանգստանալուց յետոյ բոլորս կարգի բնկանք և մեր սովո-
րական քայլերգով անցանք գիւղի մօտով և ուղեւորուեցինք դէպի
Արդուի, ուր պէտք է գիշերէինք: Արեն արդէն մայր է մտել,
երեկոյեան զով քամին փչում է և ճանապարհներս էլ հարթ գաշ-
տի միջով. արամադրութիւններս լաւ է և շարունակ երգելով ենք

գնում մի ժամուայ չափ ճանապարհը: Դաշտի մի կողմն արդէն
հնձած է, միւս կողմն էլ գիւղացիներն «արին քրտինք» մտած
աշխատում են և մեր երևալուն պէս՝ մի մի խորձ չալակած վա-
զում, գնում են առաջներս «աղա ձեզ փէշքէշ» խօսքերով և մի
քանի կոպէկ ստանալով գոհ վերադառնում և կրկին մանգաղը
ձեռք առնում:

Մութն ընկել էր արդէն, երբ հասանք Արդուի, զինուորական
կարգով անցանք գիւղի միջով և իջևանեցինք Տէր-Յովսէփ քահա-
նայ հովուեանցի տանը, որի մի քանի դուռներն արդէն աւար-
տել էին իրենց ուսումը և որդեգիր եղել մեր դպրոցում: Սիրով
ընդունուելով և իրիկունը ուրախ անցկացնելուց յետոյ ընթերցինք
և երկու մասի բաժանուելով՝ հանգիստ քնեցինք՝ նախապէս մեր
յիշատակարանների մէջ նշանակելով օրուայ դէպքերի մասին նկա-
տողութիւններ:

Օձուն, 3 օգոստոսի, շաբաթ:

Արեն արդէն բարձրացել էր և իր ախորժելի ջերմութիւնը
տարածել ամեն կողմը, երբ ամենքս վերցնելով մեզ հետ միայն
մեր վերարկուներն ու յիշատակարանները գուրս եկանք տանից—
գիւղի շրջակայքը գիտելու. մեզ բնկերակցում էին հիւրընկալ Տէր-
Յովսէփը և իր որդիքը:

Գիւղը, որ ընկնում է Չորագետի ձախ կողմը, Այգեհատից
դէպի արևմուտք, սիրուն տեսք ունի. չրջապատուած է ծաղկաւետ
և ջրառատ լեռներով. օդը զով և մաքուր, կարկաշատ և քաղց-
րահամ, աղբիւրներն առողջարար. մի խօսքով լաւ ամրանոցի տեղ
է: Գիւղը պատկանում է Լօռու Մեկիքեանների և Քալանթարեան-
ների տոհմերին. Լօռու-Մեկիքեաններն այստեղ կոչուած են «Տայի-
նանք» և ծերերի ասելով՝ Յովհաննէս Օձնեցի Իմաստասէր կաթո-
ղիկոսի սերնդից են: Գիւղի հաստատուն բնակիչների թիւն ընդա-
մենը իննը տուն է. գրանք պարսպում են երկրագործութեամբ և
խաշնարածութեամբ:

Արդուին ծովի մակերևոյթից 1020 մետր բարձր է գտնուած.
երեք կողմից չրջապատուած է կանանչագեղ ու ծաղկաւետ բլուր-
ներով, իսկ առաջը տարածուած է ընդարձակ դաշտավայրը: Գիւղի
երկու կողմերը կան երկու փոքրիկ ձորակներ, որոնցից մէկը կոչ-
ւում է «վիշապաձոր», միւսը «Տայինանց ձոր». ունի 3 եկեղեցի, 3
էլ աւերակ: Այդ աւերակ եկեղեցիներից մէկը գտնուած է գիւղի

արեւելեան կողմը. ամբողջ է մնացել միայն դրա բնին կամարը. այս աւերակին գիւղացիներն անուանում են «Պուճուր վանք»։ Հինուած է եղել սրբատաշ քարից։ Պուճուր վանքի մօտ մի պատուանդանի վրայ կանգնած է մի բարձր կոթող, որի 2 երեսի քանդակագործութիւնը նման է Դսեղ գիւղի գերեզմանատանը գտնուող կոթողին։ Բարձրութիւնն ու հաստութիւնն էլ համարեալ է նոյնն է. միայն սրա վերին մասից մի փոքր կոտորւած է և աւելի փշացած։ Ոչ կոթողի և ոչ էլ պատուանդանի վրայ արձանագրութիւն չկայ։

Այդ կոթողից դէպի հարաւ-արեւելք գտնուում է մի ուրիշ աւերակ եկեղեցի, որին գիւղացիներն անուանում են «Կարմիր վանք» կամ «Քալանթարանց եկեղեցի» — երևի այդ սոհմն է կառուցել։ Եկեղեցին թէ տրտաքուստ և թէ ներքուստ շինուած է կարմրագոյն, փխրուն և սրբատաշ քարից, կամարակապ է և անսիւն։ Առաստաղն ու կամարները քանդուած են, մնացել է միայն միջին կամարը որ նոյնպէս քանդուելու վրայ է. մուտքը հարաւային կողմից է, սրա սիւնն աւելի փխրուն քարից լինելով փշացել են։ Եկեղեցու երկարութիւն է 10 արշ. 6 վերշ., լայնութիւնը 5 արշ., շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմանաքարեր՝ անճաշակ և սգեղ նկարներով։ Մէկի վրայ օրինակ քանդակուած է մի կնոջ պատկեր՝ կրծքին մի երեխայ կրած։ Գլխին երկու կողմերը քանդակուած են կտտիչ և բէջ (գորգ գործելու գործիքներ) մի ուրիշ տապանաքարի վրայ քանդակուած է մի այդ մարդու պատկեր՝ կրծքին սուր և սաղ, իսկ գլխի 2 կողմերը գաւ և «հազարփեշայ» և այլն։ Թէև այս քանդակներն անարուեստ են, բայց որոշ գաղափարներ են արտայայտում և մի տեսակ պատկերագրեր են ներկայացնում. այդ քանդակներով իմանում ենք գերեզմանումն եղողի սեւը և մօտաւորապէս ինչ արհեստի կամ կոշման տէր լինելը — այդպիսի տապանաքարերի վրայ սովորաբար ոչինչ չէ գրուած լինում։ Այդ սովորութիւնը մինչև այժմ էլ գործ է գրւում շատ դէպքերում, օրինակ եպիսկոպոսների կամ քահանաների տապանաքարերի վրայ նկարում են խոյր, թագ, խաչ, աւետարան, և այլն։ Մեր դիտած վանքերից շատերում տեսել ենք տապանաքարեր առանց արձանագրութեան, բայց ի նկատի ունենալով վրան քանդակուած եպիսկոպոսական կամ վարդապետական գաւազանը՝ իմացել ենք հանգուցեալի հոգևոր աստիճանը։

Գիւղի հարաւային կողմը, վերոյիշեալ եկեղեցուց ոչ հեռու

քարուկրով շինուած է մի փոքրիկ եկեղեցի, որ կոչւում է «Տայնանց» և բոլորովին անտէր մնալով կիսաւեր է և կենդանիների աղոթով լի։ Եթէ հոգևոր վարչութեան գործակալներն այնքան տգէտ և անփոյթ են, որ թոյլ են տալի այդպիսի ազեղ երեսութների առաջնալը, զոնէ այն իշխանութեան տոհմի անդամները, որի անունը կրում է եկեղեցին, այդ անպատուութիւնից ազատելու համար արգելէին Աստուծոյ տաճարը... ամաչում եմ ասել «խողանոց» դարձնելու...։

Վերոյիշեալ երեք աւերակ եկեղեցիները դիտելուց յետոյ ուղղուեցինք դէպի գիւղի հիւսիսային կողմը գտնուող «Վիշապաձորը», որի միջով անցնում է մի առուակ։ Ձորակի բլրի տակ քարափի մէջ ձգւում են օձապտոյտ կերպով երկու սև շերտեր, որոնք իրենց օձաձևութեան պատճառով աւրթ են եղել մի աւանդական առասպելի ծագման. առասպելի մէջ, այդ շերտերը դառնում են երկու վիշապներ, որոնք «քարացել» են Յովհանն Օձնեցի և Իմաստասէր կոչուած կաթողիկոսի աղօթքով. այդ պատճառով էլ ձորն անուանում է «Վիշապաձոր»։ Ահա այդ աւանդական առասպելի բովանդակութիւնը. «Մի օր այդ երկու վիշապները գալիս են ջուր խմելու ձորի միջովը հոսող առուից. այդ միջոցին բլրի գլխից անցնելիս է լինում մի կին կովկիթը գլխին. սա տեսնելով վիշապները, սկսում է իւր բոլոր ուժովը ծուլ ու աղաղակել։ Այդ միջոցին Յովհանն Իմաստասէր կաթողիկոսն աղօթում էր եկեղեցում և լսելով կնոջ աղաղակները, իր աշակերաններից մէկին ուղարկում է տեղեկանալու թէ ինչ է պատահել. աշակերտը գնում է ձորը և վիշապների կեր դառնում։ Կաթողիկոսը միմեանց յետևից ուղարկում է իր եօթն աշակերտներին և ամենքն էլ նոյն վիճակին են ենթարկւում. կաթողիկոսը զարմացած դուրս է գալիս, տեսնում է վիշապներին և գործի էութիւնն ըմբռնելով՝ անիծում է վիշապներին որ քար կտրուին՝ նախապէս հրամայելով՝ յետ տալ իր աշակերտներին. վիշապների փոքրից դուրս են գալիս աշակերտները՝ սակայն մեռած։ Ապա կաթողիկոսը գաւազանով խփում է վիշապներից մէկի պարտին և այնտեղից մի առողջարար աղբիւր է բխեցնում, որի ջուրը բժշկում է օձահարներին։ Կաթողիկոսը անիծում է նոյնպէս իր աշակերտների դժբաղդութեան պատճառ եղող կնոջը և նա էլ կովկիթը գլխին քար է կտրւում. այդ քարը ցոյց են տալիս ձորի գլխին։ Ձորակի գլխին եղած քարերից մէկն էլ աւանդաբար համարւում է եօթն աշակերտների դամբարանը և

կողում «եօթը մօնթերի գերեզման»։ Գիւղացիք այստեղ ուխտ են գալիս և ամեն տեսակ հիւանդներ հետները բերելով խմեցնում են վիշապի պորտից հոսող ջրից կամ լուանում են նրանց վէրքերը։

Երևի, բացի այդ քարեայ օձապաշտոյտ շերտերից, աղբւրի ջրի երբեմն ունեցած բուժիչ յատկութիւնն էլ նորա օգնել է այդ առասպելի բերնէ բերան անցնելուն. առասպելը շատ հին է երևում, որովհետև տասններեքերորդ դարում արդէն յայտնի է եղել — Գիրական պատմագիրը խօսելով Յովհան Օձնեցու մասին, յիշում է այդ առասպելը։

Առասպելական «վիշապի պորտից» մենք էլ ջուր խմելով՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսի դամբարանը, որ գտնուում է գիւղի հիւսիս-արեւմտեան կողմը։

Անցնելով պարսպի միջից և մտնելով եկեղեցու բակը մեզ դիմաւորեց մօտ 40 տարեկան մի մարդ, հեզ և համակրելի դէմքով, ուսերի վրայ առատութեամբ թափուած երկար մազերով. մորթէ գլխարկը գլխին, քոշերը ոտքերին, հասարակ լաստիկեայ արխալուկը հագին և վրան կապած հասարակ կտորից գօտի։ Այդպէս ներկայացաւ մեզ մեր ժամանակակից «ճգնաւորը», որ գիշեր ցերեկ մնում է վանքում և արթուն պահապան է։ Թէև առաջ վարդապետ միաբան է եղել միշտ այդ սբ. նշխարների պահապանը, բայց այժմ բացի այդ «ճգնաւորից» ոչ ոք չկայ։

Վանքը բաղկացած է մի անսին, կամարակապ, հասարակ քարուկրով շինուած եկեղեցուց, որ այժմ ծառայում է գիւղական եկեղեցու տեղ, և նրան կից մի նոյնպիսի խորանից, որի մէջ ամփոփուած են Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսի աճիւնը։

Յովհան Իմաստասէր Օձնեցի կաթողիկոսը մեր եկեղեցական փայլուն աստղերից մէկն էր. նա, ինչպէս ցոյց է տալիս նաև Օձնեցի անունը, Տաշիրը կամ Լօուի գաւառի Օձուն գիւղիցն էր. մանկութեան հասակից նա աշակերտեց այն ժամանակի նշանաւոր և գիտնական վարդապետ Թէոդորոս Քութենաւորին։ Օձնեցին օժտուած լինելով թէ ներքին և թէ արտաքին բարեմասնութիւններով՝ շուտով հռչակ է ստանում ամբողջ ազգի մէջ իբրև հանձարեղ, իմաստուն, ճգնադեմոյց և առաքինի մարդ և ժառանգում է «Իմաստասէր» նշանաւոր տիտղոսը։ Ազգը գնահատելով Իմաստասէրի արժանաւորութիւնները՝ սբ. Գրիգորի յաջորդների շարքն է դասում նրան կաթողիկոս ընտրելով։ Իմաստասէրը ստանձնելով այդ նուիրական պաշտօնը ամեն ջանք գործ է գնում եկեղեցին

հայաստանեայց պաշտպանել օտար զայլերի դէմ և դարման տանել իր հօտի ցաւերին։ Նա եկեղեցական ժողով է գումարում Դուլին քաղաքում զանազան եկեղեցական կանոններ է հաստատում և իր ճարտար լեզուով, իմաստուն հանձարով և սրբատառ գրուածքներով կարողանում է մեր եկեղեցին աղանդաւորների որոգայթներից ազատ կացուցանել։ Իմաստասէրն իր հայրենի գիւղում մի փառաւոր եկեղեցի կառուցանելուց յետոյ քաշուած է Արդուի և այժմնան մեր դիտած վանքում առանձնանալով՝ ճգնութեամբ է անցկացնում իր կեանքի վերջին օրերը։

Ներս մտանք և զգացուած ու պատկառանքով խոնարհելով այդ սուրբ մարդու դամբարանի առաջը, համբուրեցինք սբ. խաչը, հագետը համեստութեան և քրիստոնէական հեղութեան այդ յաւիտենական արձանը։ Այն, մեծափառ և հրաշակերտ արձան չէ դրուած ամբողջ ազգի սիրելի և հանձարեղ հոգեւոր պետի դամբարանի վրայ, սակայն մենք պատմութիւնից ծանօթ լինելով սբ. մարդու գործերի հետ, համեստ խաչն այդ բոլէին ամենաշքեղ արձանից ու կոթողից աւելի մեծ ներգործութիւն ունեցաւ մեր մատաղ սրտերի վրայ...

Սրբի աճիւնն ամփոփուած է քարեայ դազաղի մէջ, որի կափարիշը անտաշ և կարմիր գրանիտեայ քարից է, իսկ դազաղը շինուած է սպիտակ քարից։ Դազաղի և կափարիշի մի մասը գրաւուած է սբ. սեղանի տակ, որպէսզի անկարելի լինի տեղից շարժել. դազաղի ոտքերի կողմը դրուած է մի սև քարից շինած խաչքար։ Դազաղի երկարութիւնն է 2 արշ. 7 վ., լայնութիւնը 13 վ. իսկ դազաղը սլաքակող խորանի երկարութիւնն է 6 արշ. 15 վերջ., լայնութիւնը 4 արշ. 10 վ.։

Եկեղեցու բեմի վրայ դրուած էր մի հին, ժանգոտած ու ծակ զանգակ և Յովհան Օձնեցու, միջակ մեծութեամբ, ձիթակար պատկերը. զանգը գտնուել է վանքի պարտիզում, իսկ պատկերը մօտ 40 տարի առաջ նուիրել են Լօու-Մելիքեանները։

Դամբարանը պարունակող խորանի արեւմտեան որմին կից գտնուած է մի կամարաձև շինութիւն կարմիր, սրբատաշ քարից կառուցուած, որ եղել է խորանի առաջը կառուցուած և այժմ բոլորովին աւերուած նախկին եկեղեցու բեմը. այս բեմի միջկիցն է եղել սրբի աճիւնն ամփոփող խորանը մտնելու անցքը, որ այժմ էլ կայ. բեմի վրայ մնացել են վէմ քարը և սկիհի տեղը։ Այս եկեղեցին բոլորովին աւերուելուց յետոյ է կառուցուել այժմեան եկեղեցին։

Եկեղեցուց ոչ հեռու, դէպի հարաւ, գտնուում է զանգակատունը, որի փոքրիկ կաթողիկէն կանգնած է վեց քարեայ սիւների վրայ. զանգակատան տակը կայ մի փոքրիկ սրահ, իսկ որմերի մէջ կան մի քանի խաչքարեր. շինուած է անտաշ քարից:

Եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմանաքարեր և մի կոթող՝ նման մեր տեսածներին, միայն աւելի աւերուած. կոթողի մի երեսի վրայ արձանագրութիւն է եղել, որ այժմ եղծուած լինելու պատճառով չէ կարդացւում: Զանգակատան տակը կայ մի գերեզմանաքար՝ սև քարից շինած մի խաչարձանով, որի վրայ գրուած է. «Քս. բարեխաւս եպիսկոպոսին ի ԹՎԼԻՆ ՌՃԼԴ» (1134—1685), իսկ գերեզմանաքարի վրայ գրուած է. «Այս է տապան Մելիքայ Ամիրջանայ որդի Պաւղոս պարոն Տէր սբ. Յովհաննու ծառայ»:

Զանգակատան արևմտահարաւային կողմը կառուցուած է մի քարեայ ամբար. ամբարի կողքին երևում են բնակարանի հետքեր. ամբարն այժմ գործածական չէ: Վանքը պատած է ցածր պարըսպով, որ շինել են տուել Լուռ-Մելիքեանները:

Վանքի դիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ, պարսպից դուրս եկանք և գնացինք արևմտեան կողմը գտնուող գերեզմանատունը տեսնելու: Այս ընդարձակ գերեզմանատան մէջ կան բազմաթիւ կանգուն խաչքարեր, որոնց վրայի արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս, որ մեծ մասամբ տասնեակնեք ու տասնեակնեք դարուցն են: Խաչքարերից մէկի գլխին քանդակուած է մի բազմազլխեան վիշապ, երկու կողքերին մի մի նիզակաւոր մարդիկ. խաչքարի վրայ գրուած է. «Թուին ՌԼԱ (1031—1582) սբ. բարեխաւս է պարոն Մելիք որ ի Կեսարիա նահատակեցաւ ի Քս.»:

Վերջին անգամ մեր հայեացքն ուղղելով Իմաստասիրի նշխարները պարունակող վանքի վրայ և յիշելով անցեալ դարերում մեր նախնեաց կրած հալածանքն ու տանջանքները, աւելի ևս փայլուն կերպով ներկայացաւ մեր երևակայութեան մէջ այդ հանճարեղ մարդու պատկերը և տպաւորուեց մեր սրտի խորքերում...

Վերադարձանք գիւղ, շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեզ հիւրասիրող տէր հօրը և սովորական կարգով ճանապարհ ընկանք դէպի Օձուն, որպէսզի դիտենք ճանապարհի վրայ գտնուող և «Հռոմայր» կոչուած վանքը:

Արդուից ժամի 12-ին ճանապարհ ընկնելով, կէս ժամից յետոյ հասանք ձորի գլուխը, ուր գտնուում է վանքը. վանքից Օձուն

էլ կայ դարձեալ մի կէս ժամուայ ճանապարհ:

Օձուն գիւղից դէպի հարաւ, Զորագետի ձախ ափին, ձորի գլխին է կառուցուած Հռոմայր վանքը, որ երեք բաժանմունքից է բաղկացած: Միջին բաժանմունքը 4 խաչաձև կամարների վրայ շինուած մի անսիւն գաւիթ է, որի արեւելեան որմի մէջ կան 3 սիրուն խաչքարեր: Գաւթի հարաւային և հիւսիսային որմերին կից գտնուում են երկու կամարակապ, անսիւն պատարագատույց խորաններ: Հարաւային որմին կից գտնուող խորանը շինուած է ամուր և սև սրբատաշ քարից և անխախտ է մնացել, իսկ հիւսիսային որմին կից խորանը կառուցուած է կարմրագոյն քարից. առաստաղը քանդուած է և ունի մի կամարակապ ու սիւնաղարդ գեղեցիկ դուռը:

Գաւթի երկարութիւնն է 6½ արշ., լայնութիւնը 5 արշ. 14 վ., կամարի բարձրութիւնը 3 արշ. 14 վ.: Հիւսիսային խորանի երկարութիւնն է 6 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 3 արշ.: Հարաւային խորանի երկարութիւնն է 6 արշ. 7 վ., լայնութիւնը 3 արշ. 8 վերջով:

Հարաւային խորանի մուտքի վրայ կամարաձև գրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի Թուին ՌԾԵ (655—1206) ի Թագաւորութեան Լաշային յամիր սպասաւարտութեան Զաքարէի և որդւոց իւրոց Զահնշահի և եղբար իւրոյ Իւանէի, ես հայր Սամուէլ և այլ միաբանքս շինեցաք զեկեղեցիս վասն յերկար կենդանութեան պատրոնաց մերոց յիշատակ հոգւոց մերոց և ծնողաց մերոց, որք երկրպագէք մեզ յաղալթս յիշեցէք»:

Հարաւային որմին կից գրուած է հետեւեալը.

«Ես Գաւիթ դիմ հոգոյ պաշար ի սուրբ Նշան ետու և Սամուէլ և այլ միաբանքս ետուն ինձ Ա. աւր ժամ ի Գաւիթ մարգարէի տանին ու խափանէ իմ մեղացս պարտական է առաջի Այ.»: Հարաւային խորանի հարաւային որմի վրայ կայ դարձեալ մի արձանագրութիւն թէ՛ խաչգունդ անունով մէկը միաբանել է սբ. Նշանին և տուել ր. օրավար հող, ծ. դահեկան և իր հոգւոյ պաշարը:

Այդ վանքից ներքև, ուղղակի քարափի տակն է սբ. Նշանը, որ մեծ ուխտատեղի է և ամեն տարի մեծ բազմութիւն է գալիս այստեղ. արդիւնքը սկզբում Ներսիսեան դպրոցին է եղել, իսկ յետոյ յատկացուել է Օձուն գիւղի երկդասեան ծխական ուսումնարանին:

Ձորի գլխից իջնելով ժայռի մէջ փորուած օձապտոյտ սանդուխտներով՝ տեսանք երկու սիրուն, չսե քարից շինուած և պատուանդանների վրայ կանգնած խաչքարեր. մի փոքր էլ առաջ գնալով՝ կանգ առանք մի մեծ, ընդարձակ, կամարակապ, անսիւն և սրբատաշ քարից շինուած եկեղեցու առաջ, որի առաստաղը քանդուած է և միայն պատերն են մնացել ամբողջ: Բեմը սուղած է և վրան երևում են նկարների հետքեր. բեմի կամարի վրայ կարդացնք հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Կաման Այ. ես Իգնատիոս շինեցի զեկեղեցին վան երկար կենդանութեան պատրոնաց... թուին 2» (700—1251): Եկեղեցու հարաւային արտաքին որմի երկու քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ես Զուդէ դուստր Սարգսի Քարնեցեայ յազգէն Մամիկոնեան միարանցայ սր. Նշանին և ետու զիմ հոգւոյ պաշարն հայր Սարգիս և միարանքս և այլն ի թուին 2 ՀԵ». (775—1326): Եկեղեցին երկու մուտք ունի՝ մէկը հիւսիսից, միւսը հարաւից. բեմի տակն էլ կայ մի գաղտնի անցք դէպի ցած: Եկեղեցու երկարութիւնն է 15 արշ., լայնութիւնը 13 արշ. 4 վ.:

Հարաւային մուտքից դուրս գալով տեսնում ենք մի կանոնաւոր, սրբատաշ քարից շինուած աշտարակի վրայ մի զմբէթաւոր զանգակատուն. աշտարակի ներսն եկեղեցի է՝ պատարագամատոյց սեղանով: Հիւսիսային մուտքի առաջը կան մեծ մեծ տապանաքարեր: Արեւմտեան կողմն ուղղակի բնական ժայռն է՝ ծածկուած ամբողջապէս հայերէն արձանագրութիւններով, որոնք կտոր կտոր են և տասնհչորսերորդ դարուց: Ամբողջապէս արձանագրութիւններով ծածկուած ժայռի երկարութիւնն է 8 արշ. 7 վերջով. արձանագրած մասի լայնութիւնն է 2 արշ. 13 վ.: Այդտեղ կայ նոյնպէս մի խաչքար, որ կանգնած է մի մեծ ու միապաղաղ քարից շինուած պատուանդանի վրայ. պատուանդանի երեք կողմերն էլ լի են արձանագրութիւններով: Այս արձանագրութիւնների տեղն այժմ ծածկուած է փայտեայ ծածկով և մի սրահանման շէնք է ներկայացնում: Այս սրահի հարաւային կողմն է գրտնում զանգակատան տակն եղող եկեղեցու մուտքը, որ շինուած է քանդակագործ, սիւնազարդ կամարաձև սրբատաշ քարից. մուտքի գլխին քանդակուած է Փրկչի պատկերը, որաջ ձեռքով խաչակնքում է, իսկ ձախ ձեռին աւետարան ունի բռնած: Մուտքի աջ և ձախ կողմը կան քանդակուած հրեշտակներ՝ ձեռքերին խաչ բռնած: Ներսը կան երկու խորաններ՝ պատարագամատոյց սեղան-

ներով. խորանների ներսը մուխն է՝ միմիայն արեւելեան պատի մէջ մի հատ լուսամուտ ունենալու պատճառով: Առաջին խորանն արեւմտեան կողմից ունի մի փոքրիկ խորան՝ ժայռի մէջ. այս խորանի երկարութիւնն է 5 արշ., 11 վերջ., լայն. 4 արշ. 13 վ.: Երկրորդ խորանի երկարութիւնն է 7 արշ. 4 վ., լայն. 4 արշ. 2 վ.:

Զանգակատան երկրորդ խորանին կցուած է հաւ մի երրորդ պատարագամատոյց խորան, որ սրբատաշ քարից է և ամբողջ է մնացել. խորանի արեւմտեան որմի մէջ է մուտքը, որի գլխին կամարաձև արձանագրուած է հետեւեալը.

«Թուին ՈՅ (650—1201) ես Սարգիս և Զաքարէ որդիք Յակոբայ Խալինայ մայր մեր շինեցաք զեկեղեցիս յիշատակ հոգւոյ մերոց ի հայրութեան Սամուէլի և ետուն մեզ աղ ու հացից կիրակէն զմեր եկեղեցւոյս ժամն մեր տաւնին, որ խափանէ դատի Այ. և մեր խղճիս տէր է. ամէն»:

Խորանի մուտքի մօտ կայ մի քարաշէն ամբար և ժայռի տակ փոքրիկ այրելի: Խորանի արեւելեան և հարաւային որմերը լի են արձանագրութիւններով: Եկեղեցուն կից, դէպի հարաւ, ուղղակի ժայռի մէջ կան մի քանի այրելի, որոնցից մի քանիսը պարիսպներով պատած են եղել: Դրանց մէջ աչքի է ընկնում մի այր, որ ժայռի վրայ դուռն էլ ունի, բայց անյայտ է թէ ի՞նչպէս և ո՞ր կողմից է եղել մուտքը. այդ այրն է համարուած յունաց Վասիլ կայսեր ճգնարանը. ըստ պատմական աւանդութեան՝ յունաց Վասիլ կայսրն իր զօրքով գալիս է հայերից վրէժխնդիր լինելու, բայց սաստիկ հիւանդանում է և դիմելով Յովհան Օձնեցու օգնութեանը՝ նրա աղօթքով առողջանում է: Այդպէս հրաշքով մահից ազատուելով՝ կայսրը կրօնաւորի զգեստ է հագնում ու ճգնում է այստեղ մի այրի մէջ, մինչև իր մահը. այդ պատճառով ահա իրրե թէ այս վանքը կոչուած է Հոռոմ-այր, այսինքն հոռոմի, յոյնի այր. վանքի այս անունը յայտնի է այստեղ միայն Օձնեցիներին—ամբողջ Լոռին այս վանքն անուանում է սր. Նշան:

Ութերորդ (տասնհչորսերորդ) դարում այս վանքը յիշում է իրրե մեր Նշանաւոր ուսումնասիրներից մէկը:

Վանքը շինուած է ապառաժ ժայռերի մէջ, ձորի մէջտեղից մի փոքր վերե և ծովի մակերևոյթից 1100 մետր բարձրութիւն ունի:

Վանքից ներքե, ձորի մէջն է «Թնդոց» կոչուած աղբիւրը. աղբիւրի ջուրը կաթկաթում է ժայռից և երեւի այդ հանդամանքի

շնորհին է իր անունը ստացել: Ձորի մէջ կայ սրբատաշ քարից շինուած մի փոքրիկ մատուռ, որ մասամբ աւերուած է: Նոյնպիսի մի փոքր մատուռ էլ կայ զանգակատան առաջը, անտաշ, մանր քարերից շինուած. մէջը գրուած է մի խաչքար. քարերը ծածկուած են ջերմեռանդ ուխտաւորների բերած թելերով, փալաններով և վառած մոմերի հետքերով: Լուռ ամեն կողմերից շարունակ ուխտաւորներ են գալիս և օծապտոյտ շաւղով, ժայռերի միջով բոկոտն գնալով և իրենց ցաւերը յայտնելով սբ. Նշանին՝ նրա դօրութեամբ բժշկութիւն են հայցում և խոստումներ անում...: Մեր իջնելու միջոցին բարձրանում էին մի քանի բոկոտն կանայք. մէկը նրանցից գրկած ունէր մի հիւանդ երեխայ. կանանցից մէկը հարցրեց մեզ. «Աւր էք գնում» և երբ մեր պատասխանը լսեց, հառաչանքով աւելացրեց. «Ձեր մայրերի ջանք դուրս գայ, որ ձեզ թողել են ըտէնց պտտիկ սալգաթ տանեն թագաւորին»:

Մեր դիտողութիւնները վերջացնելուց յետոյ, ճաշեցինք, «Թնդոցի» սառնորակ ջուրը վայելեցինք, մի փոքր հանգստացանք և նոյն օծապտոյտ սանդուխտներով կրկին բարձրացանք վերև, ձորի գլուխը:

Կէս օրից անցել էր 3 ժամ. թէև արևը դեռ փայլում էր, բայց կամաց կամաց երեկոյեան հովը տիրապետող հանդիսացաւ. ներքեւ, անդնդախոր ձորի մէջ, ոլոր մոլոր սահում է Ձորագետը, վերևը մէկ կողմից անտառապատ, կանաչագեղ բլուրներն են չքնաղ տեսարան ներկայացնում, միւս կողմը ոսկեղօծ արտերն են մեղմ քամուց ալիքանման ծածանւում: Բոլորն ուրախ տրամադրութեամբ և շնորհակալութիւն յայտնելով՝ հրաժեշտ տուինք մինչև այստեղ մեզ ընկերակցող պ. Սիմ. Հովուեանին և նուագելով ու երգելով, շուտաքայլ ընթացքով դիմեցինք դէպի Օձուն կամ Ուղունլար գիւղը: Զաբաթ երեկոյ լինելով՝ գիւղացիները սովորականից շուտ էին վերջացրել իրենց աշխատանքը. նրանք լսելով մեր թմբուկների ձայնը՝ խմբերով հաւաքուեցան մեր շուրջը և հետևում էին մեզ. մի տան առաջով անցնելիս՝ պարզ լսեցինք մի պառաւ կնոջ հետևեալ խօսքերը. «ձեր թուրը կտրուկ լինի, բալէք»: Այս խօսքերը թէև մեր ծիծաղը շարժեցին, բայց և այնպէս հաճելի թուացին մեզ...: Երգելով հասանք մինչև «Կրնդրնարար» (կենդանարար) աղբիւրը, սառնորակ ջրից կուշտ խմեցինք և դիմեցինք դէպի եկեղեցին ու սկսեցինք մեր դիտողութիւնները:

«Օձունի «Խաչգոմատ» կոչուած եկեղեցին ամենից հինն է մեր

տեսածներից. շինել է Յովհան Իմաստասէր կաթողիկոսը հայոց ՃԶԴ (184—735 Փրկ.) և նրա անունով էլ կոչւում է նոյնպէս Յովհան Օձնեցու եկեղեցի: Եկեղեցին թէ դրսից և թէ ներսից լաւ տպաւորութիւն է թողնում, միայն թէ շինութեան ձևը յունականի նմանութիւն ունի. կառուցուած է մանր և ոչ այնքան սրբատաշ դեղնագոյն քարից, միայն քառանկիւնու ձև ունեցող սիւներն և կամարներն աւելի խոշոր և սրբատաշ քարերից են: Եկեղեցին հաստատուած է 4 աղատ սիւների և 2 կիսասիւնների վրայ, որոնք գտնւում են արևմտեան և արևելեան որմերում. ունի չորս կամարներ, որոնցից 2 լայն են, (արևելեան և արևմտեան) և երկուսը նեղ (հարաւային և հիւսիսային): Երեք մուտք ունի, հարաւային, հիւսիսային և արևմտեան կողմերից. լուսաւորում է կամարների տակ գտնուած չորս լուսամուտներով. կաթողիկէն ունի նոյնպէս 4 լուսամուտ: Բնմի աջ և ձախ կողմը կան երկյարկանի խորաններ. երկրորդ յարկի խորանները մուտք չունին, բացի մի լուսամտից, որով պէտք է մուտք գործել խորանը շարժական սանդուխտի օգնութեամբ: Արևմտեան մուտքի աջ և ձախ կողմը ընդարձակ կիսասիւնների մէջ կան մի մի մեծ անցքեր, որոնց գլխին դարձեալ ուրիշ փոքրիկ անցքեր. երեւի այդտեղ եղել են փոքրիկ խորաններ, որ վերանորոգութեան ժամանակ բացուել են, իսկ խորանների վրայ եղել են գաղանարաններ, որոնց մէջ և բացուելիս են եղել յիշեալ փոքրիկ անցքերը:

Այս եկեղեցին Լուռուայ ամենաբնդարձակ տաճարներից մէկն է. երկարութիւնն է 36 արշ., լայնութիւնը 15 արշ. 13 վ., մեծ կամարների միջի տարածութիւնը 6 և կէս արշ. սիւնների և որմերի միջի տարածութիւնը 2 արշ. 4 վ., կամարների բարձրութիւնը է 17 արշ. 1 վ. կաթողիկէի բարձրութիւնը չկարողացանք չափել՝ յարմարութիւններ չունենալու պատճառով:

Սիւններից մէկին կպած մարմարիոնի քարի վրայ ոսկեղօծ տառերով գրուած է հետևեալը.

«Յամի Տեառն 1888 յամսեանն հոկտեմբերի մեք Զաբարիա և Բաղդասար եղբարքս Արովեանց վերանորոգեցաք սոյն չքնաղաչէն Խաչգոմատ կոչեցեալ եկեղեցիս գեղջս Օձնոյ հայրենեաց մերոց արդեամբք մերով, ըստ Աստուածահաճոյ փափազանաց և պատուիրանի բարեխնամ և զթառատ մօրն մերոյ Եղիսարէթի ի յիշատակ նորա, հօրն մերոյ Կարապետի, և եղբօրն Գեորգայ՝ հանգուցելոյ ի Տէր»: Այս արձանագրութիւնից քիչ ցած գրուած է.

«Եկեղեցիս այս կառուցեալ է յամի Տեառն 735 ի հայրապետին Տեառն Օհաննու Օձնեցոյ Իմաստասիրէ»:

Այժմ դիտեցինք արտաքուստ:

Տաճարի արևմտեան դռնն ամենից գեղեցիկն է, շուրջը զարդարուած է նուրբ և գեղեցիկ քանդակներով, իսկ մուտքի ճակատին կան նուրբ քանդակուած պատկերներ և արձանագրութիւն: Նոյնպիսի քանդակուած պատկերների հետքեր երևում են հիւսիսային և հարաւային որմերում գտնուած լուսամուտների վրայ: Որմերի վրայ եղած արձանագրութիւնները մեծ մասամբ եղծուած են: Եկեղեցին հիւսիսային, հարաւային և արևմտեան կողմերից չընկալուած է կամարակապ պարիսպներով, որոնք ինչպէս երևում է հետքերից, սկզբում պէտք է գաւիթներ եղած լինին. այժմ առաստաղները բոլորովին քանդուած են. ահա այդ հանգամանքով էլ այս եկեղեցին տարբերում է Լոռուայ միւս բոլոր տաճարներից, որոնք մի կողմից միայն գաւիթ ունին, բացի Յնէվանք կոչուածից, որ երկու կողմից գաւիթ ունի:

Եկեղեցու արեւելեան կողմից կցուած է փոքրիկ զանգակատունը երկու կաթողիկէներով: Եկեղեցու շուրջը գերեզմանատուն է. այդտեղ եղած խաչքարերից մէկի վրայ կարդացում է 2Ժէ (717—1268) թուականը:

Խաչգունտ եկեղեցու հիւսիսային կողմը, մօտ 15 արշին հեռուութեան վրայ շինուած է մի բարձրաշէն, փառաւոր և կոթողանման արձան: Արձանը բաղկացած է երեք քառանկիւնաձև մեծ սիւներից, որոնք կանգնած են պատուանդանի վրայ. պատուանդանի արևմտեան կողմից սանդուխտներ կան: Երեք սիւները վերեւից միմեանց հետ միացած են երկու փոքրիկ կամարներով, որոնք այժմ մասամբ քանդուած են. այդ փոքրիկ կամարների տակը կանգնեցրած են մի մի միապագաղ մթազոյն քարից շինուած կոթողներ, որոնց չորս կողմերն էլ քանդակուած են զարմանալի նրբութեամբ փորագրուած պատկերներ և նկարներ: Սրանք էլ նման են Դսեղի և Արդուի կոթողներին, բայց աւելի նեղ են. ուշադրութեան արժանի են կոթողների վրայի նկարները, որոնք անպատճառ պէտք է խորհրդաւոր նշանակութիւն ունենան: Դժբաղդարար մենք երկար ժամանակ չունեցանք՝ մանրամասն դիտելու և նկարելու այդ փառահեղ կոթողը, մեր նախնեաց հրաշակերտ գործերից մէկը: Կոթողի վրայ արձանագրութեան հետք չկայ և յայտնի չէ թէ երբ և ով է շինել. միայն աւանդաբար ասում են, որ կոթողի տակ

թաղուած է Սմբատ Բագրատունին: Երեւի աւանդութիւնը մի պատմական հիմք ունի. եթէ Սմբատինն էլ շինի, անկասկած է, որ մի արքայազն կամ իշխանագն անձի դամբարան պէտք է լինի:

Կոթողներն ուշադրութեամբ նայողը կտեսնի, որ սիւների ստորին և միջին մասերը մաշուած, քերուած են. այդ առաջացել է մեր գիւղացիների սնոտիապաշտութիւնից, որոնք քերելով այդ հրաշալի սիւների քանդակները՝ իբրև հիւանդութեանց բուժիչ միջոց են գործ դնում. այդպիսով հետզհետէ այդ սիւնն քանդակները կարող են քերուել, պէտք է արգելել այդ. բայց ինչը կարող է արգելք լինել մեր տգէտ գիւղացիների սնոտիապաշտութիւնից առաջացած այդ արարքին, քանի որ եւրոպական դարաւոր լուսաւորութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը դեռ ևս չէ կարողացել արմատախիլ անել Նոյնպիսի սնոտիապաշտութիւնները և ջերմեւանդ բողոքական գերմանացիները չարունակ քերում են Վարթբուրգ ամրոցումն եղած Լուսերի բնակուած սենեակի մի անկիւնի թանաքոտ հողը՝ հաւատալով որ այդ թանաքը Լուսերի այն կոտւած թանաքամանիցն է, որ նա չափեց սատանայի վրայ...:

Արձանի պատուանդանի շրջագիծն է 25 և կէս արշին, բարձրութիւնը 5 արշին, սիւնների բարձրութիւնը մօտ 10 արշ., իսկ կոթողները մի փոքր ցածր են—չարունակ տեղացող անձրեր խանգարեց մեղ մանրամասն չափելու այս արձանը:

Օձունը ծովի մակերևոյթից բարձր է 1000 մետր:

Արևն արդէն խոնարհուել էր դէպի իր մուտքը, երբ ճանապարհ ընկանք դէպի մեր մշտական իջևանը, Սանահին. գալիս նոյն ճանապարհով անցել էինք առաւօտեան, երբ արևը դեռ նոր էր լուսաւորում ձորի մութ անկիւնները, այժմ նոյն տեղովն անցնում ենք, երբ երեկոյեան հետզհետէ թանձրացող մթազին քողը վառագուրում էր ամեն ինչ: Հասանք կամուրջին, բարձրացանք մեղ լաւ ծանօթ քարաժայռերի վրայի ոլոր-մոլոր պտոյաններով և արդէն գիւղի խրճիթներում ճրագի լոյսեր էին պսպղում, երբ երգելով մօտեցանք վանքի պարիսպներին: Սանահնում մնացած մեր փոքրիկ ընկերները վերակացուի հետ դիմաւորեցին մեզ և ամենքս սրտի բռնն զգացմանց արտայայտութիւններով թնդացնելով պարիսպները՝ ներս մտանք մեր օթեանը՝ ութնօրեայ ճանապարհորդութիւնից բերելով այնպիսի քաղցր յիշողութիւններ, որ երբէք չեն ջնջուի մեր սրտի խորքերից:

7739

0003669

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003669

